

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze

Český egyptologický ústav

Bakalářská práce

Jiří Honzl

Latinská návštěvnická graffita z oblasti Théb

v kontextu cestovatelství v římském Egyptě

Praha: 2014

Vedoucí práce: PhDr. Filip Coppens, Ph.D.

Děkuji vedoucímu práce PhDr. Filipovi Coppensovi, Ph.D. za podnětné připomínky a čas, který věnoval mé práci. Dále bych rád poděkoval Doc. Lucii Pultrové, Ph.D. za konzultaci z oboru lingvistiky. Také bych rád poděkoval pracovníkům Knihovny Českého egyptologického ústavu, Knihovny Ústavu řeckých a latinských studií a Knihovny Ústavu pro klasickou archeologii za jejich ochotnou pomoc při vyhledávání literatury.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

podpis:

Anotace

Tato práce se zabývá latinskými návštěvnickými graffiti z lokalit v thébské oblasti, konkrétně z Memnónových kolosů a královských hrobek z Údolí králů. Popis a analýzu obou souborů nápisů následuje jejich srovnání. Graffiti jsou také zasazena do širšího kontextu dějin římského Egypta, vývoje fenoménu turismu v Egyptě, užití a rozšíření Latiny v římské provincii Egypt a také dalších nelatinských nápisů ze stejných lokalit.

Klíčová slova:

Římský Egypt, turismus, poutnictví, návštěvnická graffiti, latina, Memnónovy kolosy, královské hrobky, Údolí králů.

Anotation

This paper deals with Latin visitors' graffiti from sites in Theban region, namely from the Memnon colossi and the royal tombs from the Valley of the Kings. The description and analysis of both sets of inscriptions are followed by a comparison of the material. The graffiti are also put in the broader context of the history of Roman Egypt, the development of the phenomenon of tourism in Egypt, the use and spread of Latin in the Roman province of Egypt and also other non-Latin inscriptions from same sites.

Key words:

Roman Egypt, tourism, pilgrimage, visitors' graffiti, Latin, Memnon colossi, royal tombs, Valley of the Kings.

Obsah

1. Úvod.....	7
2. Dějiny římského Egypta od Augusta k Diocletianovi.....	10
2. 1. Kontakty Egypta s Římem před vznikem provincie (do 30 př. n. l.).....	10
2. 2. Egypt za Augusta (30 př. n. l. – 14 n. l.).....	12
2. 3. Egypt od Tiberia po Nerona (14 n. l. – 68 n. l.).....	16
2. 4. Vláda Flavioců (69 n. l. – 96 n. l.).....	18
2. 5. Století adoptivních císařů (96 n. l. – 192 n. l.).....	19
2. 6. Severovci a krize třetího století (192 n. l. – 284 n. l.).....	22
2. 7. Diocletianovy reformy (284 n. l. – 305 n. l.).....	24
3. Turismus v řecko-římském Egyptě a předpoklady pro jeho vznik.....	26
3. 1. Řecké kontakty s Egyptem do počátku helénismu.....	26
3. 2. Vnímání Egypta v řecko-římském světě.....	28
3. 3. Turismus v řecko-římské době.....	32
3. 4. Přehled nejvýznamnějších turistických lokalit.....	36
4. Latina v Egyptě.....	40
5. Latinská návštěvnická graffita z oblasti Théb.....	42
5. 1. Théby v římské době.....	42
5. 2. Memnónovy kolosy.....	43
5. 3. Memnónovy kolosy: latinská návštěvnická graffita.....	46
5. 4. Hrobky v Údolí králů.....	51
5. 5. Hrobky v Údolí králů: latinská návštěvnická graffita.....	54
5. 6. Srovnání.....	58
6. Závěr.....	61
7. Seznam literatury.....	65
8. Textová příloha: latinská návštěvnická graffita z oblasti Théb.....	73
8. 1. Memnónovy kolosy.....	73
8. 2. Hrobky v Údolí králů.....	84
9. Obrazová příloha.....	89

0. Seznam zkratek

BASP	<i>The Bulletin of the American Society of Papyrologists</i>
BIFAO	<i>Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale</i>
CIL	<i>Corpus inscriptionum latinarum</i>
CPJ	<i>Corpus Papyrorum judaicarum</i>
IRTS	<i>International Recommendations for Tourism Statistics 2008</i>
JEA	<i>The Journal of Egyptian Archaeology</i>
MDAIK	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo</i>
P. Tebt.	<i>The Tebtunis Papyri</i>
SEG	<i>Supplementum inscriptionum graecae</i>
SPAW	<i>Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin</i>
Urk.	<i>Urkunden des Ägyptischen Altertums</i>
ThLL	<i>Thesaurus Linguae Latinae</i>
TMP	<i>Theban Mapping Project</i>

1. Úvod

Fenomén turismu prochází v současnosti největším rozvojem v dějinách a Egypt je jedním z nejnámunnějších svědků tohoto rozmachu. Do země na Nilu ročně proudí miliony návštěvníků. Míří sem jednak za rekreací, ale také, aby obdivovali pozůstatky společnosti, která i po dlouhých tisíciletích technického a myšlenkového rozvoje dokáže vyrazet dech. Turistické vyžití zdaleka nepatří k základním lidským potřebám, ba i na škále dalších jevů zkvalitňujících lidský život by se z hlediska dostupnosti ocitl až poměrně daleko. Jeho rozvoj v současnosti umožnilo až zvýšení bezpečnosti a dosažení relativního blahobytu v určitých částech světa. Skoro by se zdálo, že tento fenomén začal vznikat jen něco více než před 100 až 150 lety. To je ale jen doba, kdy začal význam turismu rapidně růst, v mnohem skromnější podobě existoval už mnoho tisíc let. Stejně jako dnes i ve starověku hrál jednu z hlavních rolí v rozvoji turismu právě Egypt. Jestli nebyl přímo jeho kolébkou, jistě se na jeho vzniku alespoň z velké míry podílel.

Turismus a fenomény hraničící s turismem existovaly již mnohem dříve než v době, kterou se zabývá tato práce¹. Období kolem přelomu letopočtů a zvláště druhé století n. l. je ale dobou, kdy poprvé došlo ve větší míře k jeho rozvoji. Míra rozšíření turismu pochopitelně nesnese srovnání s dnešním stavem, přesto se jednalo o významný fenomén a tak byl i v této době vnímán. Touhou cestovat a poznávat byli tehdy zasaženi nositelé antické kultury, Řekové a Římané. Egypt se stal jednou z hlavních destinací, kam směřovali.

Možnosti studia turismu ve starověku jsou poměrně omezené. Turista po sobě nezanechává kulturní vrstvy s keramikou, nestaví domy ani chrámy a ani antropolog nemá možnost jej identifikovat z jeho zbytků. Jako hlavní pramen pro studium turismu tak zůstávají texty. Obecně se jedná především o prameny literární, ale v případě Egypta se k nim přidává i velké množství dokladů epigrafických. Těmi není nic jiného než návštěvnická graffita a dipinta. Touha trvale zaznamenat svou návštěvu na vzdáleném místě, vytvořit důkaz své přítomnosti snad vznikla již s turismem samým. Přesto, že dnes je k dispozici již řada jiných možností, jak toho docílit, za všechny jmenujme alespoň návštěvní knihu nebo fotografii, řada návštěvníků se i tak uchyluje k nejjednodušší a nejstarší, ač dnes již obecně odmítané metodě, zanechat na daném místě napsaný nebo vyškrabaný nápis. Takto se zvětšovali už Řekové a Římané. Nutno poznamenat, že si při tom počínali vkusněji a nápaditěji než se děje dnes.

¹ NAVRÁTILOVÁ 2007

Turisté ve starověku zanechali v Egyptě tisíce nápisů na několika desítkách lokalit v několika různých jazycích. Naprostá většina jich je ale řeckých. To je očekávatelné, neboť po celou dobu od tažení Alexandra Velikého až do arabské expanze byla řečtina jazykem úřední komunikace a stále více i každodenního kontaktu². Dvě lokality se z jazykového hlediska do jisté míry vymykají. Vedle řečtiny je zde totiž možné nalézt řadu nápisů v dalším významném jazyce starověku, v latině. Těmito místy jsou Memnónovy kolosy a královské hrobky v Údolí králů, obojí v thébské oblasti.

Dva největší soubory latinských návštěvnických graffit v Egyptě budou hlavním předmětem zájmu této práce. Hlavním cílem bude tyto nápisy popsat, analyzovat a v porovnání hledat kromě jazyka další společné, ale také rozdílné charakteristiky obou souborů a mimo jiné se také pokusit zjistit, proč právě na těchto místech docházelo častěji než jinde k volbě latinského jazyka pro zápis návštěvnického vzkazu. Druhým cílem práce bude tyto nápisy zasadit do širšího kontextu dalších řeckých nápisů ze stejných lokalit, kontextu užití latinského jazyka v římském Egyptě, kontextu antického turismu v Egyptě a nakonec i dějin římského Egypta jako takových. Bez zvážení těchto okolností by pochopení a zhodnocení zde pojímaných nápisů bylo přinejmenším neúplné.

Problematika turismu byla v minulosti zkoumána a zpracovávána poměrně často, téměř vždy ale pouze dílčím způsobem. O první shrnující posouzení fenoménu se již v roce 1916 pokusil J. G. Milne³. Článek o čtyřech a půl stranách ale zdaleka nemohl různorodost starověkého turismu postihnout v úplnosti. V Milnově době navíc stále chyběly dobře použitelné primární publikace epigrafického materiálu, jehož studium nutně musí být páteří zpracovávání tématu turismu. Základními publikacemi nápisů, kterými se bude zabývat tato práce, jsou dnes již poměrně staré francouzské práce. Jules Baillet vydal již v letech 1920 až 1926 nápisy z královských hrobek v Údolí králů⁴, graffita z Memnónových kolosů téměř o čtyřicet let později, v roce 1960, publikovali bratři André a Étienne Bernandové⁵. Zvláště v prvním případě se jedná již o poněkud zastaralé pracování, navíc s nepřesnostmi. Obě publikace jsou přesto dosud nejlepšími pomůckami ke studiu těchto nápisů. Přihlíženo bude také k CIL a online databázi *Trismegistos*. První a dosud jedinou prací, která se snaží pojmut egyptský turismus v úplnosti je doktorská dizertace Victorie A. Foertmeyer z roku 1989 obhájená na universitě v Princetonu⁶. Latinským graffitům specificky se však její práce nijak

² BOWMAN 1986, 61; BAGNALL 1993, 230– 235; CAPPONI 2010, 183

³ MILNE 1916

⁴ BAILLET 1920–1926

⁵ BERNAND – BERNAND 1960

⁶ FOERTMEYER 1989

zvlášť nevěnuje. Ztím nejnovější prací věnující se turismu v Egyptě obecně je stručný příspěvek I. C. Rutherforda v *The Oxford handbook of Roman Egypt*⁷. Latinskými nápisy z obou zde pojímaných lokalit se hlavně z jazykovědného hlediska zabýval J. N. Adams v rámci své práce o aspektech latinského bilingualismu nejen v Egyptě⁸. Významné pro studium turismu a tuto práci především jsou jeho úvahy o volbě, potažmo funkci jazyka návštěvnických graffit.

První kapitolou práce je tento úvod. V druhé kapitole následuje výklad o politických dějinách římského Egypta doplněných stručnými odbočkami, které se dotýkají dalších vybraných aspektů provinční reality. Dějinný výklad je, kromě úvodu týkajícího se dřívějších kontaktů Egypta s Římem, omezen na jedné straně vznikem římské provincie Egypt, na straně druhé vládou císaře Diocletiana. Jedná se o období největšího rozvoje antického turismu v Egyptě, navíc z této doby pochází naprostá většina latinských návštěvnických graffit, kterými se bude tato práce zabývat. Třetí kapitola se obrací přímo k fenoménu turismu, přičemž důraz je také kladen na předchozí vývoj a myšlenkové pozadí, jež umožnily jeho vznik. Turismus je pojednán obecně i z hlediska jednotlivých egyptských turistických destinací. Čtvrtá kapitola se krátce věnuje užití a rozšíření latinského jazyka v Egyptě. V páté kapitole jsou poté pojednána samotná návštěvnická graffita z oblasti Théb. Po krátkém úvodu, věnovaném Thébám v římské době, následuje samostatně výklad o Memnónových kolosech, respektive královských hrobkách z Údolí králů a latinských nápisech z těchto míst. Na konci jsou oba soubory graffit porovnány. Šestou kapitolu tvoří závěr.

⁷ RUTHERFORD 2012

⁸ ADAMS 2003

2. Dějiny římského Egypta od Augusta k Diocletianovi

2. 1. Kontakty Egypta s Římem před vznikem provincie (do 30 př. n. l.)

V druhé polovině prvního století př. n. l. se Egypt stal jednou z posledních provincií, kterou k sobě připojila již zmírající Římská republika. Stejně tak jej lze považovat za první kořist vznikajícího císařství, neboť Egypt se po svém dobytí stal *de facto* osobním majetkem Augusta a po něm dalších římských císařů. Dobytí Egypta roku 30 př. n. l. bylo však jen vyvrcholením bohatých vzájemných vztahů mezi královstvím Ptolemaiovců a městem Římem, které se začaly utvářet již o 250 let dříve.

Již v roce 273 př. n. l. vyslal Ptolemaios II. Filadelfos poselstvo do Říma, aby navázalo diplomatické styky a gratulovalo senátu a lidu římskému k dva roky starému vítězství nad Épeirským králem Pyrrhem⁹. V praxi to znamenalo uznání Říma jako významné středomořské mocnosti, zatímco ostatní helénistická království Římskou republiku stále ještě ignorovala. V dalších desetiletích se Egypt stal římským spojencem a například v roce 210 př. n. l. mu pomohl zasláním dodávky obilí, která kompenzovala škody způsobené Hannibalovou invazí do Itálie¹⁰.

Nedlouho po druhé punské válce se ale původní spojení začíná postupně měnit. Roku 201 př. n. l. se porážkou Kartága Římu uvolnily ruce, a ten mohl ihned začít uplatňovat svůj vliv na východě. Římané téhož roku zasahovali do diplomatických jednání mezi Ptolemaiovcí a jejich soupeři v rámci páté syrské války¹¹. Nová mocenská role Říma se naplno projevila v roce 168 př. n. l., kdy římské poselstvo přinutilo seleukovského krále Antiocha IV., aby i s vojskem opustil dobytý a obsazený Egypt¹². Díky řeckému dějepisci Polybiovi se dochovala zpráva, s jakým sebevědomím vystupoval vůdce diplomatické mise Popillius Laenas, když krále Antiocha donutil, aby neopouštěl na zemi nakreslený kruh, dokud nedostane odpověď na římské požadavky¹³. Tento bezprecedentní krok potvrdil postavení Říma jako středomořského Hegemona, zatímco Egypt se začíná stávat vazalem pod jeho ochranou.

V dalších desetiletích se Egypt dostává do stále větší závislosti na svém ochránci. Ptolemaios VIII. se dokonce v rámci jednoho z častých dynastických sporů rozhodl Egypt

⁹ LAMPELA 1998, 33–37; BURSTEIN 1999, 77; LEWIS 2008, 10

¹⁰ LAMPELA 1998, 60–62; LEWIS 2008, 10

¹¹ BOWMAN 1986, 32; LAMPELA 1998 78–81

¹² BOWMAN 1986, 32; LAMPELA 1998, 126–134; HÖLBL 2001, 147–148; LEWIS 2008, 11

¹³ Polybios, *Historiai*, 29, 27

odkázat závěti římskému lidu¹⁴. Tento záměr se nakonec neuskutečnil¹⁵. K obdobnému kroku se v budoucnu uchýlili i někteří další z ptolemaiovských vládců¹⁶. Společně s růstem vzájemných kontaktů a politického vlivu se v Egyptě začínají častěji objevovat a prosazovat i římscí soukromníci, jako obchodníci, kteří z Alexandrie zprostředkovávali vzájemný obchod¹⁷, diplomaté nebo dokonce první turisté¹⁸.

V prvním století př. n. l. je možné sledovat pokračování tendencí nastoupených během předešlého století. Římané stále častěji zasahují do vnitřní politiky ptolemaiovského království a také se objevují první hlasy volající po přeměně Egypta v provincii¹⁹. Jeden z posledních ptolemaiovských králů, Ptolemaios XII. Aulétés se ocitl nejen v politické ale i finanční závislosti na svých římských ochráncích. V roce 58 př. n. l. byl po nepokojích nucen utéct z Egypta do Říma. Během tří let svého vyhnanství se vážně zadlužil a na egyptský trůn se vrátil s pomocí římského vojska za cenu dalších finančních příslibů. To vedlo v následujících letech k tomu, že jeden z věřitelů C. Rabirius Postumus byl jmenován správcem egyptských financí (*dioikétés*)²⁰.

Vláda Aulétovy nástupkyně Kleopatry VII. Filopatór, poslední faktické vládkyně Egypta z makedonské dynastie, patří k nejznámějším epizodám starověkých dějin. Kleopatra se nejprve, snad nejen politicky, sbližuje s Caesarem, který jí pomohl zvítězit v dynastickém sporu s bratrem a spoluvládce Ptolemaiem XIII²¹. V posledním dějství římských občanských válek se pak Kleopatra stává spojencem, manželkou a nakonec i matkou tří dětí triumvira M. Antonia. Správce římského východu a egyptská královna byli nakonec roku 31 př. n. l. v námořní bitvě u Aktia poraženi vojskem Caesara Octaviana, budoucího císaře Augusta²². Ten v následujícím roce zaútočil přímo na Egypt a 1. srpna roku 30 př. n. l. vstoupil přímo do Alexandrie²³. Po Kleopatřině sebevraždě a krátké nominální vládě jejich dětí s M. Antoniem nastupuje k vládě v Egyptě Augustus. Egypt se tak stává římskou

¹⁴ SEG IX, 7

¹⁵ BOWMAN 1986, 32; LAMPELA 1998, 164–175; HÖLBL 2001, 187; LEWIS 2008, 12

¹⁶ vládce Kyrenaiky Ptolemaios Apión, OOST 1963; HÖLBL 2001, 210; Ptolemaios X. Alexandros I., HÖLBL 2001, 211

¹⁷ LEWIS 2008, 12

¹⁸ viz s. 33–34

¹⁹ Cicero, *De lege agraria* II, 41–42; BOWMAN 1986, 33; HÖLBL 2001, 211

²⁰ BOWMAN 1986, 33; HÖLBL 2001, 226–229; LEWIS 2008, 13

²¹ HÖLBL 2001, 231–237; LEWIS 2008, 13

²² HÖLBL 2001, 239–247; LEWIS 2008, 13–14

²³ HÖLBL 2001, 247–248; CAPPONI 2010, 181

provincií²⁴. Augustus později ve své politické autobiografii Činy božského Augusta jen lakonicky konstatuje: „Egypt jsem připojil k říši římského lidu.“²⁵

2. 2. Egypt za Augusta (30 př. n. l. – 14 n. l.)

Přestože se Egypt nakonec stal římskou provincií, dokázal si udržet svůj specifický charakter a kulturu. Běžný život, zvláště na venkově, se již po tisíce let výrazně nezměnil, ve starobylých chrámech byla uctívána stále stejná božstva a obyvatelstvo slavilo staré svátky. I nové stavby byly budovány v tradičním stylu a také prezentace nových vládců byla přizpůsobena egyptskému prostředí²⁶. Celkově byl Egypt jako provincie výjimečný tím, že se zde nikdy v plné síle neprojevila romanizace, tak typická v jiných oblastech Římské říše²⁷. A i když se Římanům nikdy nepodařilo, snad o to ani neusilovali, přeměnit Egypt ke svému obrazu, dokázali jej úspěšně přizpůsobit pro jeho novou roli provincie.

Toho se ihned po dobytí Egypta ujal sám Augustus a další změny se děly i po jeho návratu do Říma. Během několika let tak bylo vytvořeno zřízení, které se v Egyptě udrželo téměř beze změn do třetího století n. l.²⁸. Hlavním cílem Římanů bylo zajistit v provincii klid a stabilitu, aby mohl v klidu fungovat obchod, výběr daní, ale také zásobování města Říma obilím, na kterém se Egypt podílel z celé jedné třetiny²⁹.

K tomu náleželo i upravení a přehodnocení vztahů jednotlivých národnostních skupin, které byly v multikulturním Egyptě zvláště složité. Většinu populace tvořilo původní Egyptské obyvatelstvo. Dalšími skupinami byli za Ptolemaiovců privilegovaní řečtí přistěhovalci, nově vzniklá skupina Římských občanů a další menšiny jako například Arabové či Syřané. Významná byla zejména v Alexandrii koncentrovaná židovská menšina³⁰. Římané zachovali původní hierarchii obyvatelstva, ve které stáli Řekové nad rodilými Egyptěany. Na nejvyšším stupni však stáli sami Římané. Zařazení do těchto skupin se odráželo v kariérních možnostech v rámci provinční správy ale také v míře zdanění. Mezi Řeky existovala ještě vydělená skupina držitelů Alexandrijského občanství, které tvořilo předstupeň k získání občanství římského³¹. Osobně podnikl Augustus kroky k pacifikaci Alexandrie, která byla známá častými pouličními nepokoji a vzpourami. Zatímco veškerá privilegia židovské

²⁴ BOWMAN 1986, 37; HÖLBL 2001, 248–251

²⁵ Augustus, *Res gestae divi Augusti*, 27

²⁶ Byl ale také zaveden císařský kult se stavbami a rituály podle římského stylu a tradice., PFEIFFER 2012

²⁷ PEACOCK 2004, 436–437

²⁸ CAPPONI 2010, 186

²⁹ LEWIS 2008, 15

³⁰ BURSTEIN 1999, 78–79; CAPPONI 2010, 185; HARKER 2010, 277

³¹ BAGNALL 2001, 152; CAPPONI 2010, 184

menšiny, včetně její samosprávy, potvrdil, řecká samospráva v podobě městské rady (*boulé*) byla zrušena. Také se pokusil zmenšit význam Alexandrie založením nového centra, Nikopole, jen pět kilometrů na východ od města. Tento záměr se ale nezdařil a Nikopolis sloužila v dalších staletích pouze jako vojenský tábor³².

Další významné reformy se týkaly provinciální administrativy. Římané převzali existující administrativní dělení, úřednický aparát ptolemaiovského království, které upravili pro své potřeby. Obecně byli všichni úředníci připraveni o vojenské pravomoci, vyšší úřady se staly dosažitelnými pouze pro římské občany a nejvyšší úřední hodnosti byly vyhrazeny pro členy jezdeckého stavu. Na vrchol administrativní hierarchie byl postaven prefekt (*praefectus Aegypti*)³³.

Úřad egyptského prefekta byl mezi ostatními provinčními místodržitelstvími posty zcela výjimečný. V tom se odrážel strategický význam, který Egypt v rámci Římské říše zaujímal. Byl jednou z nejlidnatějších a nejbohatších provincií, významnou středomořskou obilnicí, zdrojem nerostných surovin a rušnou křižovatkou obchodních cest. A stejně jako se Egypt stal pro Římskou říši a pro Augusta osobně cennou kořistí, mohl se stejně snadno stát vážným ohrožením Říma i osobní moci císaře. Augustus považoval za důležité zajistit, aby po M. Antoniovi již nikdo nemohl použít Egypt jako základnu v ozbrojeném boji o moc³⁴. Toho dosáhl mimo jiné tím, že zakázal vstup do Egypta všem příslušníkům nejvyššího senátorského stavu a také některým jezdcům. Navíc se Egypt stal provincií podléhající pouze císařské pravomoci, vlastně tedy jeho osobním majetkem. Výkonem této moci přímo v Egyptě byl pověřen právě prefekt³⁵.

Ten byl císařem vybírán a jemu se také zodpovídal. Do úřadu prefekta byli jmenováni pouze členové jezdeckého stavu, pro které byla egyptská prefektura jedním z nevyšších dosažitelných kariérních stupňů. Funkční období prefekta nebylo nijak stanoveno, průměrně zůstával prefekt v úřadu tři roky³⁶. Pro svou funkci byl prefekt vybaven rozsáhlými pravomocemi. Ve své provincii byl hlavou finanční správy, soudnictví i armády³⁷. Jeho postavení bylo srovnatelné s dřívějšími ptolemaiovskými králi a jako zástupce jejich krále byl vnímán i běžnými Egypťany³⁸. Sídlem prefekta byla Alexandrie, ale každoročně podnikal

³² MILNE 1913, 16; PEACOCK 2004, 439

³³ PEACOCK 2004, 437–438; HERKLOTZ 2012, 15–16

³⁴ To se také skutečně stalo.; viz s. 18

³⁵ MILNE 1913, 2; LEWIS 2008, 15–16; JÖRDENS 2012, 56

³⁶ BRUNT 1975, 124–127

³⁷ MILNE 1913, 3; BRUNT 1975, 124

³⁸ LEWIS 2008, 16; JÖRDENS 2012, 57

inspekční cestu do některého z regionů³⁹. Přestože veškerá zodpovědnost za Egypt spočívala na bedrech prefekta, nemuselo se jednat ani o člověka, který má již s touto provincií zkušenost, ani o člověka s odpovídající úřední odborností. I poměrně krátká doba působení většiny prefektů odpovídá tomu, že v praktické správě země se museli spoléhat na další úředníky, kteří jim podléhali. S použitím dnešní terminologie by tedy šlo konstatovat, že úřad egyptského prefekta byl spíše postem politickým než odbornickým⁴⁰.

Přímo prefektovi byli podřízeni úředníci, kteří stáli na vrcholu jednotlivých větví provinční správy. Například: finanční správu, která byla důležitá pro výběr daní, řídil *dioikétés*⁴¹, justici, ovlivněnou římským právem, *dikaiodotés*⁴², a chrámy, které měly velký vliv mezi původním egyptským obyvatelstvem, kontroloval od druhého století n. l. nejvyšší kněz Egypta⁴³. Základní správní jednotkou v regionech byly nomy zděděné po Ptolemaiovcích. Každý nom (*nomos*) měl hlavní město (*metropolis*) a jeho hlavou byl *stratégos* jmenovaný prefektem⁴⁴. Nad touto úrovní místní správy stál Římany reformovaný úřad, *epistratégos*. *Epistratégové* byli tři, později čtyři, a každému bylo přiřazeno několik sousedících nomů. Byli nejnižším stupněm správy, do kterého byli vysíláni úředníci přímo z Říma⁴⁵. Regionální správě dále podléhali další nižší úřady a městské a vesnické samosprávy. Úřednický aparát římského Egypta tak sahal skutečně do každého kouta provincie.

Ačkoli dokázal Augustus obsadit Egypt téměř bez odporu a vznik provincie nebyl radikální změnou ale plynulým procesem, země na Nilu rozhodně nebyla v klidu. Prvním prefektem se stal muž, jenž vedl druhou část Augustovy armády přicházející k Alexandrii ze západu, C. Cornelius Gallus⁴⁶. Jeho jméno je v dějinách zapsáno nejen v souvislosti s politikou a vojenstvím. Cornelius Gallus byl také uznávaným elegickým básníkem. A shodou okolností deset z jedenácti veršů dochovaných z jeho díla pochází z egyptského Kasr Ibrím⁴⁷. Brzy po jeho nástupu do úřadu vypukly, mimo jiné i v důsledku Římany uvalených daní, nepokoje⁴⁸. Otevřené povstání začalo roku 29 př. n. l., nejsilněji v oblasti Théb. Prefekt zareagoval vojenským tažením proti proudu Nilu. Lehkost s jakou dobře

³⁹ LEWIS 2008, 19; JÖRDENS 2012, 57

⁴⁰ BRUNT 1975, 141–142

⁴¹ PEACOCK 2004, 438; JÖRDENS 2012, 57

⁴² MILNE 1913, 4; JÖRDENS 2012, 57

⁴³ BURSTEIN 1999, 80

⁴⁴ PEACOCK 2004, 437; LEWIS 2008, 16–17; JÖRDENS 2012, 58

⁴⁵ MILNE 1913, 4–5; HERKLOTZ 2012, 16; JÖRDENS 2012, 58

⁴⁶ BOWMAN 1986, 41; HÖLBL 2001, 247; HERKLOTZ 2012, 12

⁴⁷ ANDERSON – PARSONS – NISBET 1979

⁴⁸ CAPPONI 2010, 182

organizovaná a zkušená římská armáda postupovala proti živelné vzpoře ilustruje situace právě v oblasti Théb, kde Římané povstání potlačili během patnácti dnů. Cornelius Gallus pokračoval s vojskem až do Asuánu, kde se setkal s vyslanci Merojského království⁴⁹. Průběh svého tažení nechal zaznamenat na trojjazyčnou (latinsky, řecky a v hieroglyfech) stělu nalezenou na ostrově Fílé⁵⁰. A právě přehnaná sebe prezentace snad také zavinila pád prvního egyptského prefekta. Ten začal své úspěchy oslavovat tak sebevědomým a okatým způsobem, že tím popudil Augusta, který ho z jeho pozice odvolal, zabavil jeho majetek a poslal jej do vyhnanství. Cornelius Gallus místo stanoveného trestu zvolil sebevraždu. Kromě tohoto tradičního podání, lze ale v antických pramenech nalézt i jiné důvody, které měly vést k neslavnému konci prvního egyptského prefekta. Okolnosti prefektova odvolání tak zdaleka nejsou jasné⁵¹.

Dosáhnout vojenských úspěchů se pokoušeli i dva následující prefekti, Aelius Gallus a C. Petronius. Na rozdíl od svého předchůdce už ale nemuseli řešit vnitřní neklid a mohli se zaměřit na expanzi římských hranic. Aelius Gallus vytáhl s vojskem proti Nabatejskému království na severozápadě Arabského poloostrova. Toto tažení skončilo neúspěchem. Druhý prefekt, Petronius, se střetl s Merojci, ale dosáhl jen drobných úspěchů. Další egyptští místodržící výbojů zanechali a ve vztahu k sousedům provincie zaujali defenzivní postoj⁵². Po zbytek Augustovy vlády byl v Egyptě klid.

Augustus podporoval obnovu zavlažovacích systémů⁵³. Nechal také v Egyptě realizovat řadu stavebních projektů. Především šlo o dostavby a rozšíření starších chrámů, nové stavby byly spíše menšího měřítka⁵⁴. Mezi významné projekty Augustovy doby patří dostavba chrámu a dům zrození v Dendeře⁵⁵ a „Traiánův“ kiosky na Fílé⁵⁶. Další stavby byly mimo jiné realizovány v nubijské Kalabše⁵⁷ a v oázách v Západní poušti⁵⁸. Stavební aktivita následujících císařů byla spíše skromná a často navazovala na augustovské projekty⁵⁹.

⁴⁹ MILNE 1913, 17–19; CAPPONI 2010, 182

⁵⁰ Egyptské muzeum v Káhiře, CG 9295; ERMAN 1896; BERNAND – BERNAND 1969, 128; HOFFMANN – MIMAS-NERPÉL – PFEIFFER 2009

⁵¹ MILNE 1913, 19; HOFFMANN – MIMAS-NERPÉL – PFEIFFER 2009, 7–9

⁵² BOWMAN 1986, 40–41; HÖLBL 2000, 16–17

⁵³ MILNE 1913, 19; HERKLOTZ 2012, 15

⁵⁴ ARNOLD 1999, 226

⁵⁵ MILNE 1913, 15; ARNOLD 1999, 230–231

⁵⁶ HAENY 1985, 230; ARNOLD 1999, 235–237

⁵⁷ MILNE 1913, 15; ARNOLD 1999 porůznu, 240–243; HERKLOTZ 2012, 17

⁵⁸ ARNOLD 1999, 244–248

⁵⁹ MILNE 1913, porůznu; ARNOLD 1999

2. 3. Egypt od Tiberia po Nerona (14 n. l. – 68 n. l.)

Další významné události v dějinách římského Egypta, které se dochovaly v dílech antických historiků i prostřednictvím egyptských papyrů, jsou spojeny až s vládou Augustova nástupce Tiberia. Hned v roce 14 n. l., prvním roce své vlády, císař odvolal prefekta Aemilia Recta⁶⁰. Důvodem byl prefektův příliš horlivý přístup ve shánění obilí pro každoroční dodávku obilí do Říma. Na příjezd většího než plánovaného množství Tiberius reagoval již výše zmíněným odvoláním a údajně i komentářem, že má své ovce raději ostříhané, nežli stažené z kůže⁶¹. Tato událost ukazuje nejen na míru efektivity, jíž byl egyptský úřednický aparát schopen vyvinout, ale také na to, že si císař velmi dobře uvědomoval, co může způsobit nespokojenost v nejlidnatější provincii říše. Ostatně to ani nebylo naposled, kdy musela být přílišná tvrdost provinciální správy korigována zásahem shora.

Podruhé se tak stalo roku 19 n. l., kdy Egypt navštívil císařův synovec Germanicus. Ten byl v té době čerstvě pověřen správou východních provincií a rozhodl se vykonat inspekční cestu po Egyptě, během které zavítal až do Asuánu. Velkou popularitu si vysloužil v Alexandrii, kde pomohl čelit hrozícímu hladomoru tím, že nechal otevřít sýpky, v nichž bylo skladováno obilí připravené k vývozu do Říma. K Alexandrijskému obyvatelstvu se jinak choval velmi přátelsky, takže mu zde byly nabídnuty božské pocty. Ty ale odmítl. Tiberius se nejen těmito, ale i dalšími kroky správce východu logicky cítil ohrožen. Ke konfrontaci však nedošlo, neboť nedlouho poté co navštívil Egypt, Germanicus umírá⁶².

Svou návštěvou Egypta, která nebyla císařem schválena, Germanicus porušil pravidla přístupu do provincie stanovená Augustem. Svými kroky navíc vzbuzoval dojem, že se na úkor císaře, podobně jako před ním Cornelius Gallus, snaží na svou osobu strhnout nepřístušnou pozornost, slávu a přízeň obyvatelstva. Jej však na rozdíl od prefekta nemohl císař tak snadno odvolat. Učinil tedy jiná opatření, mezi která snad patřilo i odvolání jedné ze tří v Egyptě umístěných legií. Od Augustovy doby šlo o první zásadní změnu v jinak poměrně stálém složení provinciálního vojska⁶³.

Egypt byl jako provincie nejen strategicky významný jak svou polohou, tak i hospodářsky, navíc se jednalo také o provincii potenciálně velmi neklidnou. Nelze se tedy divit, že byl Egypt vybaven silnou vojenskou posádkou. Kromě pozemního vojska zde sídlila

⁶⁰ Cassius Dio, *Rhomaiké historía*, LVII, 10; BRUNT 1975, 143

⁶¹ MILNE 1913, 24–26

⁶² MILNE 1913, 26–28; HÖLBL 2000, 25–26; CAPPONI 2010, 186–187

⁶³ MILNE 1913, 26–28; CAPPONI 2010, 186–187; HAENSCH 2012, 69

i flotila lodí, která měla svou základnu v Alexandrii⁶⁴. Pozemní vojsko se stejně jako v ostatních provinciích sestávalo ze dvou složek, jimiž byly na jedné straně jednotky skládající se pouze z římských občanů, legie (*legio*), na druhé straně pomocné sbory verbované z místního obyvatelstva. Ty byly pěší (*cohors*), jízdní (*ala*) nebo kombinované (*cohors equitata*)⁶⁵.

O tom, jaké složení jednotek v Egyptě zanechal Augustus, informuje ve svém díle Strabón⁶⁶. Podle něj byly tehdy v Egyptě umístěny tři legie, devět kohort a tři *alae*. Méně přesný je v otázce jejich rozmístění. Další informace si je však možné do určité míry dovodit. Legie byly umístěny v Nikopoli u Alexandrie, Babylónu, který se nachází na území dnešní Káhiry, a v oblasti Théb. Z pomocných jednotek byly tři kohorty umístěny v Alexandrii, tři v Asuánu a zbylé v dalších částech provincie. Toto rozložení vojenských sil ukazuje na jednotlivé úkoly, které mohla římská armáda v Egyptě plnit. Těmi byla nejen ochrana hranic, ale také udržování klidu v provincii, dohled nad obchodem a důležitými hospodářskými aktivitami⁶⁷ a, pokud to bylo potřeba, i podpora dalších vojenských jednotek bojujících na východní hranici říše⁶⁸.

V dalších obdobích procházela egyptská armáda některými změnami. Jak již bylo zmíněno výše, do její podoby významně zasáhl Tiberius, když snížil počet místních legií. Zbylé legie napříště sídlily v Nikopoli. V druhém století zbyla v Egyptě nakonec jen jedna legie⁶⁹. Počty jednotek pomocných sborů průběžně oscilovaly kolem čísla uvedeného Strabónem. Jednotlivé vojenské útvary se v rámci Římské říše často přesouvaly. Z legií v Egyptě nejdéle působily *Legio III Cyrenaica*, *Legio XXII Deiotariana* a později *Legio II Traiana*. Různě se střídaly i jednotlivé pomocné sbory a jak napovídají jejich názvy, byly sem posílány i jednotky naverbované v tak vzdálených oblastech jako byla Thrákie, Panonie nebo dokonce Hispánie. Jsou ale známé i jednotky naverbované přímo v Egyptě, jako byly *Cohors I Thebaeorum* a její sesterská *Cohors II Thebaeorum*⁷⁰.

Za vlády císaře Caliguly se Egypt opět stal svědkem významné státnické návštěvy. Židovský král Agrippa však nebyl v roce 38 n. l. v Alexandrii vítaným. Jeho návštěva se stala záminkou pro výbuch pouličního násilí, jež bylo pouze vyvrcholením již delší dobu se zhoršujících vztahů mezi Řeky a početnou židovskou menšinou. Nakonec obě strany vyslaly

⁶⁴ POLLARD 2010, 457; HAENSCH 2012, 70

⁶⁵ POLLARD 2010, 452; HAENSCH 2012, 68

⁶⁶ Strabón, *Geógrafika*, 17, 1, 12

⁶⁷ např. těžba nerostných surovin

⁶⁸ BAGNALL 2001, 150; PEACOCK 2004, 439–440; POLLARD 2010, 452–457; HAENSCH 2012, 71–72

⁶⁹ BAGNALL 2001, 150; POLLARD 2010, 452–454; HAENSCH 2012, 69

⁷⁰ BAGNALL 2001, 150; PEACOCK 2004, 439–440; HAENSCH 2010, 69–70; POLLARD 2010, 454–457

své delegace k císaři do Říma. Jejich vedení se ujali dva významní Alexandrijští vzdělanci, řecký gramatik Apión a židovský filozof Filón. Rozsouzení se dočkali až od Caligulova nástupce Claudia, který se, jak vyplývá z dochovaného dopisu, pokoušel zachovat ve vztahu obou komunit *status quo*⁷¹.

Do dobrého stavu se začala dostávat ekonomika, která po celé první století n. l. postupně rostla. Římská nadvláda zajistila dostatečný klid pro rozvoj zemědělství, těžby nerostů i obchodu. Podobně jako další dobyté provincie nebyl Egypt Římskou říší pouze využíván, ale sám dokázal využít příslovečného římského míru (*pax romana*)⁷². Význam největší římské provincie se plně projevil po smrti posledního vládcce Juliovsko-Claudijské dynastie, císaře Nerona, kdy hrál Egypt důležitou roli v boji o moc.

2. 4. Vláda Flaviovců (69 n. l. – 96 n. l.)

Rok 69 n. l., v němž došlo ke konfliktu o nástupnictví na císařském trůnu, bývá nazýván rokem čtyř císařů. První dva z nich, Galba a Otho, byli provinční správou i armádou v Egyptě přijati. Proti třetímu, Vitelliovi, se již Egypt aktivně postavil, i když jeho vláda, jak se zdá byla krátkodobě přijata⁷³. Provincie se tehdy shodou okolností nacházela ve výjimečné situaci. Prefektem se poprvé stal člen místních elit Ti. Julius Alexander. Zajímavé je také, že pocházel z alexandrijské židovské komunity, byl mimochodem synovcem zmiňovaného filozofa Filóna. V rámci kariérního postupu se ale své víry vzdal. Julius Alexander rozhodně nebyl nevýrazným císařským úředníkem a v nestabilní době své vlády se např. snažil uvolnit daňovou zátěž obyvatelstva⁷⁴.

Nejvýznamnějším politickým krokem tehdejšího prefekta byl příklon na stranu T. Flavia Vespasiana. Ten byl v Egyptě uznán císařem prvního července, již poté co byl provolán císařem legiemi v Sýrii⁷⁵. Později téhož roku Vespasianus jako první císař po Augustovi zavítal do Alexandrie, kde byl podle jedněch přivítán s nadšením, podle jiných s urážkami a posměchem⁷⁶. S podporou významných východních provincií Vespasianus v zápase o trůn již snadno zvítězil.

Nedlouho poté, co se nový císař v Římě pevně chopil moci, se i v Egyptě projevila jeho tvrdá finanční politika, což se pochopitelně setkalo s nespokojeností lidových mas.

⁷¹ CPJ II, 153; MILNE 1913, 29–31; CAPPONI 2010, 187; HARKER 2012, 279–282

⁷² MILNE 1913, 34; 38; GIBBS 2012, porůznu

⁷³ MILNE 1913, 39–41; HÖLBL 2000, 33–34

⁷⁴ BOWMAN 1986, 41; CAPPONI 2010, 188

⁷⁵ BOWMAN 1986, 41; HÖLBL 2000, 34

⁷⁶ CAPPONI 2010, 188

Dopad daní se podařilo částečně zmírnit Titovi, který setrval na východě říše, aby potlačil židovskou vzpuru v Judeji. Tento úkol i za pomoci egyptských legií završil v roce 70 n. l. dobytím Jeruzaléma⁷⁷. Na jaře příštího roku zamířil do Alexandrie⁷⁸. Titova návštěva byla přijata kladně a císařův nástupce mimo jiné vyjádřil nezvyklý respekt k náboženství Egyptů, když se zúčastnil zasvěcení nového býka Apida⁷⁹.

Toto gesto jako by předznamenávalo rostoucí respekt pro kulturu původního egyptského obyvatelstva a její větší integraci v multikulturní směsi římského impéria. Za císaře Domitiana byly například raženy mince s typy odrážejícími identitu jednotlivých egyptských nomů. Naopak vně Egypta se začaly více šířit některé odtud pocházející kultury, například Isidy a Serapida. K jejich podpoře přispíval Domitianus osobně⁸⁰.

2. 5. Století adoptivních císařů (96 n. l. – 192 n. l.)

Tato éra, téměř kopírující druhé století n. l., se v celé Římské říši nese ve znamení relativního klidu a vyvrcholení hospodářského růstu. Avšak ještě před tím než byli sebevědomí Římané za markomanských válek poučeni o své vnější zranitelnosti, se ekonomický růst mění ve stagnaci a posléze v počínající krizi. A zatímco bezpečnost hranic se v Egyptě zatím udržela, z hospodářského hlediska následoval středomořské směry vývoje.

Za hlavní pilíře Egyptského hospodářství lze zjednodušeně označit zemědělství, těžbu nerostných surovin a dálkový obchod⁸¹. Zemědělství nebylo důležité jen pro samotnou provincii, ale, jak bylo již několikrát zmíněno, na egyptské produkci obilí záviselo i město Řím. Vzhledem k tomu, že egyptské zemědělství bylo závislé na Nilu a jeho záplavách, velikost úrody a naturální daně mohla značně kolísat a někdy, jak to učinil např. Germanicus, bylo k předejití hladomoru potřeba použít i obilí, které bylo již připravené k odvozu do Itálie. Na rozdíl od výšky záplav bylo možné ovlivnit stav systému zavlažovacích kanálů, přičemž nejrozsáhlejší síť byla ve Fajjúmu. Ty bylo třeba periodicky čistit a opravovat. Dlouhou dobu zanedbávané kanály nechal obnovit i za pomoci vojáků např. Augustus⁸².

Z nerostných surovin byla pravděpodobně nejdůležitější těžba vzácných druhů stavebního kamene. Těžba takovýchto surovin byla zajišťována státem a byla snad i předmětem císařského monopolu. Egyptský kámen byl využíván v různých koutech

⁷⁷ MILNE 1913, 43–44

⁷⁸ CAPPONI 2010, 188

⁷⁹ HÖLBL 2000, 34

⁸⁰ MILNE 1913, 47; HÖLBL 2000, 35

⁸¹ PEACOCK 2004, 440–441

⁸² PEACOCK 2004, 441–442; LEWIS 2008, 111–113; KEHOE 2010, 310–311

Středomoří. Tradičním nalezištěm, které bylo stále využíváno, byl Asuán, odkud pochází známá červená žula. Další velmi významné lomy byly ve Východní poušti. Lokalita *Mons Claudianus* byla známá jako zdroj kvalitní žuly. Za Tiberiovy vlády pak bylo objeveno ložisko porfyru, snad nejvzácnějšího stavebního a sochařského materiálu římské říše, z nějž se stal i symbol císařské moci. Oblast s porfyrovými lomy se nazývala příznačně *Mons Porphyrites*. Pro tyto pouštní lokality bylo nutné zajistit dopravní přístup a bezpečí. K tomu byl určen systém cest a pevností, které je spojovaly s údolím Nilu. Shodou okolností stejnými trasami se ubírala i většina dálkového zahraničního obchodu⁸³.

Egypt byl díky své poloze přirozenou křižovatkou obchodních cest. Zcela výjimečná byla schopnost Egypta zprostředkovat spojení s Indií. Obchod s Indií probíhal původně zprostředkovaně, ale postupně se v něm více prosazovali obchodníci vyplouvající z Egypta. K jeho rozvoji přispěl i objev plavby za pomoci monzunů⁸⁴. Lodě s nákladem připlouvaly do Rudého moře. Zde se ocitli před poměrně problematickou částí cesty, kterou představoval přechod Východní pouště. Pozoruhodný je projekt plavebního kanálu mezi Nilem a nejsevernější částí Rudého moře, jehož účelem bylo tuto překážku obejít. Do Nilu ústí v okolí Memfidy. Kanál nechal postavit už perský král Dareios I.⁸⁵ a později jej obnovil Ptolemaios II. Filadelfos. Na začátku druhého století n. l. jej nechal opravit císař Traianus. Nechal také přestavět pevnost Babylon, která chránila jeho nilský konec⁸⁶. I přes tento počín ale většina zboží proudila do rudomořských přístavů Bereníké a Myos Hormos. Odtud bylo převáženo k Nilu po stejných cestách, které zpřístupňovaly lomy ve Východní poušti. Dováženo bylo především luxusní zboží jako koření, drahé látky nebo slonovina⁸⁷.

Téměř po celé období Traianovy vlády byl v Egyptě mír. Klid byl udržen i díky tomu, že Traianus dokázal předejít nepokojům kvůli hladu, tím že snížil daňové zatížení provinčního zemědělství⁸⁸. Na konci jeho vlády však došlo k velkému povstání židovského obyvatelstva. Nevraživost mezi Židy a Řeky, ale také k Římské říši jako celku, se od alexandrijských nepokojů v polovině prvního století opět stupňovala i v souvislosti s válkou, kterou v Judeji vybojovali Flaviovcí. Povstání probíhalo ve dvou vlnách v letech 115 až 117 n. l. První povstání bylo lokální a bylo rychle potlačeno. Další nepokoje se do Egypta rozšířily z Kyrenaiky, kde se měl objevit mesiáš. Kromě této provincie a Egypta zachvátilo i Kypr

⁸³ PEACOCK 2004, 443–446; GATES-FOSTER 2012, 736–737; 743

⁸⁴ MILNE 1913, 33–34

⁸⁵ JOHNSON 1999, 71

⁸⁶ MILNE 1913, 53; PEACOCK 2004, 446–447; DAVOLI 2010, 352

⁸⁷ PEACOCK 2004, 447–448; GATES-FOSTER 2012, 741–742

⁸⁸ MILNE 1913, 48–50

a blízkovýchodní území říše⁸⁹. Toto povstání v letech 116 až 117 n. l., i díky tomu, že římské legie byly tehdy zaměstnány válkou s Parthy, přerostlo do rozměrů, které nedovolovaly návrat k původním pořádkům⁹⁰. Židé se dopustili řady masakrů zvláště na řeckém obyvatelstvu. Také se jim podařilo ovládnout okolí Alexandrie, ale samo město zůstalo v rukou Řeků, kteří povraždili celou místní židovskou menšinu. Boje byly nakonec ukončeny jen za cenu vypravení speciálního vojska do postižených oblastí⁹¹. Rokem 117 n. l. prakticky končí dějiny židovské menšiny v Alexandrii i celém Egyptě⁹².

V dalších letech, již za vlády císaře Hadriána, se Egypt musel vyrovnávat s následky nedávných bojů. Sám císař dotoval opravy staveb v Alexandrii, ale i novou výstavbu. Stavěny byly budovy v tradičním egyptském stylu, ale hlavně vznikaly stavby v duchu řecké architektury. Celkově zažívala řecká kultura v Egyptě rozvoj. To se projevilo například na egyptských mincích⁹³.

Hadrianus nakonec v roce 130 n. l. v rámci svých dlouhých inspekčních cest po celé Římské říši přijel obdivovat Egypt osobně. Během téměř rok dlouhé návštěvy navštívil Hadrianus Alexandrii a plavil se po Nilu, přičemž navštěvoval významná Egyptská města i pamětihodnosti⁹⁴. Hadriánova návštěva byla zvěčněna i na Memnónových kolosech, na které byly vytesány verše složené k této příležitosti básnířkou Julií Balbillou⁹⁵. Císařská návštěva musela být velkolepá a tak představovala pro provincii podstatnou ekonomickou zátěž. Císař cestoval s početným doprovodem, jehož součástí byli i císařovna Vibia Sabina a Hadrianův blízký přítel a snad i milenec Antinoos. Druhému jmenovanému se stala plavba po Nilu osudnou, když se za nám neznámých okolností v řece utopil. Antinoos byl posléze zbožštěn a jeho četné sochy a chrámy je možné nalézt po celém Středomoří. Na počest svého oblíbence také Hadrianus pojmenoval nově založené město Antinoopoli ve středním Egyptě. Nechal také vybudovat cestu, která město spojovala s rudomořským přístavem Bereníké⁹⁶.

Jak bylo konstatováno na začátku této podkapitoly, druhé století n. l. bylo nadmíru klidné. Egypt byl jako římská provincie vždy nakloněn k nepokojům, a tak v roce 153 n. l. opět vypukla vzpoura, při níž byl zabit prefekt⁹⁷. Velká vzpoura vypukla roku 172 n. l. za vlády M. Aurelia. Do literatury vstoupila jako bukolské (pastevecké) povstání. Pro Egypt se

⁸⁹ MILNE 1913, 52; BOWMAN 1986, 42; HARKER 2012, 282–283

⁹⁰ MILNE 1913, 52; CAPPONI 2010, 189

⁹¹ MILNE 1913, 52; HARKER 2012, 284

⁹² BOWMAN 1986, 43; HARKER 2012, 282–284

⁹³ MILNE 1913, 54–56

⁹⁴ BOWMAN 1986, 44; CAPPONI 2010, 189

⁹⁵ BERNAND – BERNAND 1960, 28; 29

⁹⁶ BOWMAN 1986, 44; HÖLBL 2000, 37–39; CAPPONI 2010, 189

⁹⁷ CAPPONI 2010, 189

neobvykle nejednalo o vyhrocení nálad v Alexandrii, ale mezi původním egyptským obyvatelstvem. Odboj proti vládnoucím skupinám obyvatelstva byl motivován národnostně i nábožensky a do jeho čela se postavil egyptský kněz Isidoros. Vojsko povstalců bylo zpočátku velmi úspěšné a dokázalo vážně ohrozit i Alexandrii. K potlačení povstání bylo vysláno vojsko pod vedením Avidia Cassia, syna bývalého egyptského prefekta. Avidius Cassius nebyl nejprve schopen povstání zvládnout. To se mu podařilo až poté, co byla narušena jednota povstalců⁹⁸. V atmosféře vítězství byl Avidius Cassius v roce 175 n. l. zvolán císařem. Egypt se po více než sto letech opět stal odrazovým bodem v boji o císařský trůn. Jeho „vláda“ v Egyptě po třech měsících záhy skončila, když byl v Sýrii zavražděn. I tentokrát se však Egypt připomněl jako provincie schopná vynášet muže k nejvyšší moci. Důležitou roli v podpoře vzdorocísaře opět pravděpodobně hrál prefekt⁹⁹.

Několik neklidných let vyplněných boji způsobilo Egyptu a jeho ekonomice velké škody. Provincie nebyla schopna plnit své závazky a císař Commodus musel z jiných zdrojů nahradit obilí dovážené do Říma¹⁰⁰. Postupný úpadek Egypta jako takového i jeho významu v rámci Římské říše začal.

2. 6. Severovci a krize třetího století (192 n. l. – 284 n. l.)

I vláda adoptivních císařů skončila neslavně a Římskou říši opět čekalo neklidné období, během něhož se mělo rozhodnout, kdo se chopí moci. Stejně jako v případě Vespasiana, i tentokrát byl zvolán císař s podporou dvou nejdůležitějších východních provincií, Sýrie a Egypta. Pescennius Niger se ale prosadit nedokázal a novou vládnoucí dynastií založil L. Septimius Severus¹⁰¹.

Nový císař se rozhodl provést určité reformy ve správě provincie a Egypt navštívil v prvních letech nového století. Septimius Severus přiblížil regionální správu říšským standardům tím, že přidělil všem nomům a městu Alexandrii status municipia, tedy města se samosprávou. V případě Alexandrie tedy došlo k revokaci dřívějšího Augustova zákazu městské samosprávy¹⁰². Egyptanům byl nově také umožněn přístup k senátorské hodnosti. Dále přijal Septimius Severus sankce vůči alexandrijským křesťanům¹⁰³.

⁹⁸ MILNE 1913, 63; BOWMAN 1986, 42; CAPPONI 2010, 189–191

⁹⁹ MILNE 1913, 63–64; BOWMAN 1986, 42; BAGNALL 2001, 150; CAPPONI 2010, 191

¹⁰⁰ MILNE 1913, 66; HÖLBL 2000, 41

¹⁰¹ MILNE 1913, 67–69; CAPPONI 2010, 191

¹⁰² PEACOCK 2004, 438; CAPPONI 2010, 191

¹⁰³ CAPPONI 2010, 191

Přelomem pro všechny římské provincie se stalo *Constitutio Antoniniana*, kterým bylo přiznáno římské občanství a s ním související práva všem svobodným obyvatelům říše. Tímto opatřením také de facto skončilo rozdělení egyptského obyvatelstva na původní obyvatele, Řeky a římské občany. Toto císařské ustanovení bylo přijato roku 212 n. l. Caracallou, jenž se jinak do dějin Egypta zapsal velmi negativně¹⁰⁴. Ke konci vlády navštívil Alexandrii a za nedostatečně prokazovanou úctu se krutě pomstil. Před městem nechal pobít řeckou mládež a poté své vojáky poslal plenit město¹⁰⁵. Dalšími opatřeními postihl kulturní život města¹⁰⁶.

Během zbylých dvaceti let vlády severovských císařů pokračoval pokles významu Egypta a pokračoval i rozpad augustovského zřízení provincie. Např. byl poprvé do vysokého provinciálního úřadu jmenován senátor¹⁰⁷. Po smrti císaře Severa Alexandra se celá říše i Egypt ocitají v hluboké krizi a chaosu.

Dříve důležitá provincie již nemohla v rámci bojů o moc ve třetím století n. l. hrát tak zásadní úlohu jako např. v roce 69 n. l. I přesto dokázal Egypt nalézt a vyslat na zteč své vlastní, i když ne příliš úspěšné, pretendenty na císařský trůn¹⁰⁸ a i někteří další císařové jevíli o provincii zájem. Významná byla snaha Philippa Araba o reformu provinční administrativy a oživení egyptského hospodářství. Jeho iniciativa se však nesetkala s úspěchem¹⁰⁹. Silně během krize utrpělo hlavní město Alexandrie, které ve třetím století definitivně ztratilo svůj status středomořského centra vzdělanosti, když bylo vypáleno *Múseion*¹¹⁰. Na stavu města se také v polovině století podepsala těžká morová epidemie¹¹¹. Za celkového neklidu se v říši a Egyptě obzvlášť začalo rozšiřovat křesťanství. To vyvolalo reakci v podobě několika vln celoříšského pronásledování křesťanů¹¹².

V druhé polovině třetího století byl Egypt ohrožován nejen vnitřními nepokoji a nestabilitou říše, ale poprvé za dlouhou dobu se také stal terčem vnějších útoků. Za ty byli zodpovědní mimo jiné Belmmyové, kteří napadali provincii od jihu¹¹³. Větší nebezpečí však pro římskou moc vyrostlo na severovýchodě. V letech 270 až 272 n. l. se totiž Egypt ocitl zcela mimo římskou moc, když byl ovládnut rozpínající se Palmýrskou říší. Císař Aurelianus

¹⁰⁴ BURSTEIN 1999, 80; HÖLBL 2000, 41; CAPPONI 2010, 191

¹⁰⁵ MILNE 1913, 71–72; HÖLBL 2000, 41; BAGNALL 2001, 150

¹⁰⁶ MILNE 1913, 72; CAPPONI 2010, 191

¹⁰⁷ MILNE 1913, 73

¹⁰⁸ Firmus, BOWMAN 1986, 39–40; M. Julius Aemilianus, MILNE 1913, 77–78

¹⁰⁹ PARSONS 1967; CAPPONI 2010, 192

¹¹⁰ CAPPONI 2010, 192

¹¹¹ MILNE 1913, 78; HÖLBL 2000, 42

¹¹² MILNE 1913, 76; HÖLBL 2000, 42

¹¹³ MILNE 1913, 78; 80–81; POLLARD 2010, 464

ale získal ztracená území zpět¹¹⁴. Ke konci krize provincie nutně potřebovala opětovné nastolení klidu a rozsáhlé reformy, jež se již dříve pokusil uskutečnit Philippus Arabs. Jeho příklad, avšak také bez úspěchu, následovali císařové Aurelianus a Probus¹¹⁵. Úspěšnější byl až Diocletianus.

2. 7. Diocletianovy reformy (284 n. l. – 305 n. l.)

Diocletianovi se podařilo poměrně rychle ukončit přes padesát let trvající krizi a pevně se chopit vlády, kterou sdílel s dalšími třemi císaři v systému nazývaném tetrarchie. Egypt však stále zůstal v neklidu i na konci třetího století n. l. V roce 297/8 n. l. byl dokonce v Egyptě svolán vzdorocísařem L. Domitius Domitianus. To přimělo Diocletiana, aby se do Egypta vypravil osobně a situaci řešil. Stal se tak posledním římským císařem, jenž Egypt navštívil. Poté co oblehl a dobyl Alexandrii, vypravil se plavbou po Nilu až na jižní hranici provincie¹¹⁶. Na jihu rozhodl o stažení hraničního vojska na sever k Fílé a urovnal vztahy s obyvatelstvem žijícím mimo provincii¹¹⁷. Konsolidaci hranic doplnilo posílení vojska a jeho reorganizace¹¹⁸. S touto reformou vojska souvisí i přeměna chrámu v Luxoru ve velký vojenský tábor¹¹⁹. To však nebyla jediná reforma, která se země na Nilu dotkla.

Diocletianus reformoval celý systém územního dělení a provinciální správy. Egypt byl v rámci změn rozdělen na dvě provincie. Země na Nilu se dotkla i reforma financí, kterou Egypt ztratil svůj samostatný měnový systém a byl tak přizpůsoben zbytku říše. V provinční administrativě se jako úřední jazyk více prosazovala latina. Vznikly nové úřady¹²⁰, jiné byly reformovány¹²¹ a další zanikly¹²². Změny se projeví i na místní úrovni, kde postupně ztrácely na významu samospráva a zvláště kolektivní instituce. Revidován byl také systém výběru daní.

Poslední léta Diocletianovy vlády byla poznamenána rozsáhlým pronásledováním křesťanů. Silně christianizovaný Egypt persekuce silně zasáhly. Ve snaze podpořit tradiční náboženství byly postihnuty i jiné kultury, např. manicheismus¹²³. Pronásledování křesťané brzy

¹¹⁴ MILNE 1913, 78–80; BOWMAN 1986, 44

¹¹⁵ CAPPONI 2010, 192

¹¹⁶ MILNE 1913, 86; BOWMAN 1986, 44–45; HÖLBL 2000, 45

¹¹⁷ BOWMAN 1978, 28–30; BOWMAN 1986, 45; HÖLBL 2000, 45

¹¹⁸ BOWMAN 1978, 30–33

¹¹⁹ EI-SAGHIR – GOLVIN – REDDÉ – HEGAZY – WAGNER 1986; HÖLBL 2000, 45; KLOTZ 2012, 374–375

¹²⁰ např. *praeses* jako hlava správy nové provincie na jihu Egypta

¹²¹ např. *dioikétés*, který byl navíc přejmenován jako *katholikos*

¹²² např. *epistratégos*

¹²³ BOWMAN 1986, 45; ADAMS 2004; CAPPONI 2010, 193

poté díky císaři Constantinovi vystoupili ze stínu ilegality, ujali se moci a Egypt i celou Římskou říši vedli v nové poslední etapě jejich společných dějin.

Doba krize říše přinesla také úpadek egyptského turismu, kterým se bude zabývat následující kapitola. A i když přetrval i do období pozdní antiky, bylo tomu tak již pouze v malé míře. Pro potřeby této práce již není potřeba dějiny Egypta dále sledovat.

3. Turismus v řecko-římském Egyptě a předpoklady pro jeho vznik

Světová organizace cestovního ruchu (UNWTO) definuje turismus jako: „...sociální, kulturní a ekonomický fenomén, který má za následek pohyb lidí do zemí nebo na místa mimo jejich obvyklé prostředí za osobním, obchodním/pracovním účelem¹²⁴.” V této podobě se jedná o velmi volné vymezení pojmu, které dovoluje pod pojem turismu zařadit celou širokou škálu aktivit a situací. Vzhledem k rozmanitosti cestovního ruchu v současném světě se však taková definice jeví jako oprávněná. Před dvěma tisíci lety sice turismus zdaleka nedosahoval takového objemu a pestrosti projevů, přesto by šlo výše zmíněnou tezi zpřesnit jen velmi obtížně. I ti, které by bylo možné označit za starověké turisty v užším slova smyslu, tedy návštěvníci civilizačních a přírodních pamětihodností, měli velmi často přednější cíle svých cest. Turistou se tak příležitostně stával i císař na vojenském tažení, učenec či básník z jeho doprovodu, vyslanec na diplomatické misi, úředník delegovaný mimo své rodiště, odjinud převelený voják nebo i dálkový obchodník. A právě díky těmto cestovatelům, kteří zpočátku byli jen náhodnými kolemjdoucími, se šířily informace a také zájem o končiny za obzorem všedního dne. Původní ryze pragmatické kontakty tak nakonec mohly přerůst do fenoménu nazývaného turismus.

3. 1. Řecké kontakty s Egyptem do počátku helénismu

Řekové se poprvé dostali do kontaktu s Egyptem již v době bronzové. A jak dokazují nálezy z obou stran Středozemního moře, šlo zvláště v době 18. dynastie o styky poměrně výrazné¹²⁵. Avšak s velkým kolapsem na konci doby bronzové, jež ostatně postihl také mykénskou civilizaci, vzájemná směna ustala¹²⁶.

Povědomí o zemi na Nilu se ale neztratilo. S Egyptem se tak lze setkat jako s dějištěm některých řeckých mýtů. V Egyptě například ukončila své putování v krávu proměněná Ió, která se pak stala pramáti egyptských vládců¹²⁷. Mezi nimi byl mimo jiné i Danaos, který z Egypta odešel až do Argu, kde se stal králem. Známými mytologickými postavami jsou i jeho dcery Danaovny, které se staly vražedkyněmi synů Danaova bratra Aigypta, jehož

¹²⁴ IRTS, 1

¹²⁵ HELCK 1979, 83–92; 93–100; RUSSELL 1999, 133–135; GILL 2010, 22–23; 28–29

¹²⁶ RUSSELL 1999, 135–136

¹²⁷ Ovidius, *Metamorphoses*, I, 568–746; KERÉNYI 1998, 27; DALY 2009, 78–79; LLOYD 2010, 1070

jméno podle Řeků Egypt nese¹²⁸. Zmínky o Egyptě můžeme nalézt i v obou Homérských eposech. V Iliadě se jedná jen o letmou poznámku o Thébách, jež jsou, snad kvůli svým chrámům, označovány jako stobranné¹²⁹. Oproti tomu v Odysseji je možné se zmínkami o Egyptě setkat častěji, dokonce se zde odehrává důležitá epizoda během Meneláova návratu do Mykén¹³⁰. Zajímavé je že názvem Aigyptos zde není označovaná země, ale řeka která jí protéká, tedy Nil¹³¹. Všechna tato mytologická vyprávění mají své kořeny v dobách ještě před obnovením obchodních kontaktů s Egyptem. Valnou část v mýtech se vyskytujících egyptských reálií jistě tvoří ještě ohlasy z doby bronzové, určitě se zde ale odrážejí i nové zkušenosti získané až v době železné.

V nejstarších obdobích jsou obnovující se kontakty doloženy především archeologickými nálezy. Zpočátku jsou to pouze ojedinělé předměty, jejichž přítomnost ani nemusí být dokladem přímých obchodních styků¹³². Častější a již bezesporu přímé obchodní kontakty jsou doloženy až v sedmém století př. n. l. Vypovídají o nich jednak početné nálezy egyptských artefaktů na některých řeckých lokalitách¹³³, ale také jedna drobná zmínka u dějepisce Hérodota¹³⁴. Vzájemná výměna neprobíhala jen na úrovni zboží, ale i myšlenek, jak to velmi názorně dokládají např. egyptské vlivy na řecké sochařství¹³⁵ ale i další oblasti materiální kultury¹³⁶. Silně byli Řekové přitahováni i k egyptským náboženským myšlenkám¹³⁷.

Výrazný zlom ve vztazích obou kultur přišel za vlády 26. dynastie. Již Psammetik I. využíval ve velké míře služeb íónských a kárských žoldnéřů, jimž poté, podle Hérodota, umožnil usadit se v deltě¹³⁸. Vojáci ze západu Malé Asie se pak pravidelně bojovali i ve vojscích dalších sajských králů.

Zajímavý doklad, kam až se v této době řecky mluvící bojovníci ve službách egyptských králů dostali, pochází z Abú Simbelu. Žoldáci účastníci se tažení Psammetika II.

¹²⁸ Apollodoros Mythographos, *Bibliothéké*, II, 1, 4–5; KERÉNYI 1998, 37–40; DALY 2009, 41; LLOYD 2010, 1070

¹²⁹ Homéros, *Ilias*, IX, 381–384; VITTMANN 2003, 194; LLOYD 2010, 1068

¹³⁰ Homéros, *Odysseia*, IV, 351–584; HELCK 1979, 232–233; LLOYD 2010, 1068–1069

¹³¹ Homéros, *Odysseia*, např. IV, 581

¹³² mohly se sem dostávat spíše přes přední východ, BOARDMAN 1999, 112

¹³³ Významné jsou především nálezy ze Samu (hlavně bronz), ale také z maloasijských lokalit, Kréty a některých míst pevninského Řecka., HELCK 1979, 205–209; BOARDMAN 1999, 113–114

¹³⁴ Příběh námořníka plujícího do Egypty, který je ze svého kurzu zanesen na západ., Hérodotos, *Historiai*, IV, 152; BOARDMAN 1999, 114

¹³⁵ BOARDMAN 1991, 18–20; BOARDMAN 1999, 144

¹³⁶ BOARDMAN 1999, 141–153; TANNER 2003, porůznu; VITTMANN 2003, 224–225

¹³⁷ LLOYD 2007, 226

¹³⁸ Hérodotos, *Historiai*, II, 154; BOARDMAN 1999, 114; VITTMANN 2003, 199; LLOYD 2004, 386

do Núbie zde totiž v roce 594 př. n. l. zanechali několik nápisů¹³⁹. Nejdelší z nich byl vyryt do kamene ve jménu vojenské jednotky vedené Psammetikem synem Theoklovým a udává také detaily týkající se vrchního velení vojska. Další nápisy jsou kratší a vesměs stručně zmiňují jména některých zúčastněných Řeků. Psammetikos a jeho společníci sice dorazili do Abú Simbelu primárně jako žoldáci, nikoli turisté, ale již za řádky jimi zanechaného textu lze vytušit podobné pocity a motivaci, jež vedly ke stejnému jednání řecko-římské cestovatele za pamětihodnostmi o několik století později.

Jak již bylo naznačeno výše, Řekové se v Egyptě také usazovali, a to nejen jako vojáci, ale o něco později také jako obchodníci. Asi nejvýznamnější řeckou vojenskou základnou byly Dafnai, dnešní Tell Defenneh, na východní hranici delty¹⁴⁰, kde existovala i další podobná osídlení¹⁴¹. Řečtí žoldáci byli ale usidlováni i v dalších částech Egypta, např. po boku židovských vojáků na Elefantině¹⁴². Jak vojáci, tak civilní obyvatelstvo tvořili jednu z cizineckých menšin v Memfidě¹⁴³. Většina řeckých obchodních aktivit se soustředila podél kanopského ramene nilské delty, kde se také nacházelo nejvýznamnější řecké sídlo v Egyptě, město Naukratis. Odsud pocházejí nejstarší doklady řeckého osídlení, v rozporu s Hérododem, již z konce sedmého století př. n. l. Město bylo založeno jako společná kolonie řady maloasijských měst a roku 570 př. n. l. se stalo královským rozhodnutím exkluzivním zprostředkovatelem řecko-egyptského obchodu. I když o tuto výsadu s příchodem Peršanů přišlo, svůj význam si udrželo až do ptolemaiovské doby¹⁴⁴. S perskou invazí řecko-egyptské kontakty poněkud ochabují, přesto zájem Řeků o Egypt stále pokračuje jak v rovině obchodní, tak, v rámci prosazování zájmů některých obcí, i v rovině vojensko-politické¹⁴⁵.

3. 2. Vnímání Egypta v řecko-římském světě

Právě na pozadí této historické doby je možné poprvé pozorovat myšlenkové pozadí stojící za vznikem turistického zájmu o Egypt u Řeků a jejich prostřednictvím u Římanů. Společně s rozvojem vzájemných vztahů a výměny, jak materiální, tak myšlenkové, pochopitelně roste i poznání cizí civilizace a potřeba takovéto poznatky interpretovat

¹³⁹ SEG XVI, 863; MACFARQUHAR 1966; HANSEN 1984; FOERTMEYER 1989, 38–39; BOARDMAN 1999, 115–117; VITTMANN 2003, 200–202

¹⁴⁰ BOARDMAN 1999, 133–134; VITTMANN 2003, 206; LLOYD 2004, 386–388

¹⁴¹ BOARDMAN 1999, 114; VITTMANN 2003, 206; LLOYD 2004, 386; LLOYD 2007, 224

¹⁴² BOARDMAN 1999, 117; LLOYD 2004, 386

¹⁴³ BOARDMAN 1999, 134–137

¹⁴⁴ HELCK 1979, 233; BOARDMAN 1999, 118–133; VITTMANN 2003, 212–223; LLOYD 2004, 388–389; LLOYD 2007, 223; PFEIFFER 2010, 16–17

¹⁴⁵ BOARDMAN 1999, 141; LLOYD 2004, porůznu; LLOYD 2007, 224

a hodnotit ve světle vlastních, řeckých, myšlenek a hodnot. Takto vzniklé vnímání Egypta se poté promítá jak do výtvarného¹⁴⁶, tak, což je pro tuto práci důležitější, do literatury.

Tam se zpočátku s Egyptem setkáváme pouze ve stručných zmínkách. Poměrně často je Egypt zmiňován, i vzhledem ke zpracovávaným tématům, ve hrách trojice velkých tragiků klasického období¹⁴⁷. Nejvíce faktických znalostí o Egyptě prezentuje Aischylos, celkově se ale u všech tří jedná spíše o obecné zmínky, které charakterizují Egypt a Egyptěany pouze tak, jak je to potřeba pro vyznění hry. Setkáme se zde s řadou stereotypů, které byly v řeckém prostředí se zemí na Nilu typicky spojovány. Egyptěané jsou pochopitelně vnímáni jako barbari. S negativní konotací je zdůrazňován jejich odlišný vzhled, odlišný jazyk a odlišné zvyky. Oproti jiným barbarům jsou Egyptěanům přisuzovány i pozitivní charakteristiky spojené především s moudrostí a učeností¹⁴⁸. Takové stereotypy dobře navazují na homérskou tradici, jež popisuje Egyptěany jako moudré, schopné v lékařství i jiných uměních a dbající na zbožnost¹⁴⁹.

Hodnocení Egyptěanů u různých autorů přirozeně není vždy stejné. Setkáme se od ostrých odsudků a xenofobie až po neskrývaný obdiv. K druhému proudu se řadí Hérodotos z Halikarnássu, jehož dílo Dějiny (*Historiai*) je nejen nedocenitelným zdrojem pro pochopení řeckého vnímání Egypta, ale společně s homérskými eposy také poskytlo důležitý impulz pro rozvoj řeckého turismu. Ostatně pokud přijmeme, že Hérodotos Egypt skutečně navštívil¹⁵⁰, činí to z něj prvního ryze turisticky motivovaného cestovatele v Egyptě, kterého známe. Svým obsáhlým popisem Egypta nejen poskytuje jakéhosi průvodce pro další návštěvníky, ale také nám velmi dobře zprostředkovává pohnutky, jež jeho následovníky do Egypta vedly.

Exkurzu o Egyptských reáliích a dějinách věnuje Hérodotos ve svém díle, které jinak podává dějiny vzestupu Perské říše a jejího konfliktu s řeckými státy, rozsáhlý prostor. Egyptem se zabývá celá druhá kniha a část knihy třetí. Takový rozsah odráží Hérodotovo přiznané osobní zaujetí, není ale nijak v rozporu s deklarovaným záměrem díla¹⁵¹. První polovinu druhé knihy tvoří výklad o egyptských reáliích od geografie a topografie přes botaniku a zoologii až po etnografii, popisy řemesel a náboženství¹⁵². Druhá polovina je

¹⁴⁶ např. BOARDMAN 1999, 151–153

¹⁴⁷ např. v těchto hrách - Aischylos: *Hiketides*; *Aigyptioi*; *Danaides*; Sofoklés: *Oidipous epi Kolónó*; Eurípidés: *Helené*

¹⁴⁸ HARRISON 2003, 152; LLOYD 2010, 1071–1074

¹⁴⁹ LLOYD 2010, 1068–1069

¹⁵⁰ Hérodotova návštěva Egypta bývá obecně považována za reálnou, nicméně debata o problému stále pokračuje, FOERTMEYER 1989, 7, pozn. 6; HARRISON 2003, 146–147; LLOYD 2007, 226, pozn. 10

¹⁵¹ LLOYD 2007, 232; 234–235; LLOYD 2010, 1074

¹⁵² Hérodotos, *Historiai*, II, 1–98

věnována egyptským dějinám¹⁵³. Přestože se ve svém výkladu dopouští řady omylů a dezinterpretací, celkově podává egyptskou realitu poměrně věrohodně. Největších nepřesností se dopouští při výkladu starších dějin, které do značné míry interpretuje takřkajíc po svém, a jež se také snaží uvést do souladu s homérskou a obecně řeckou dějinnou tradicí. Přesnost vyprávění se rapidně zvyšuje s nástupem 26. dynastie, tedy s dobou rozvoje řecko-egyptských kontaktů¹⁵⁴.

Jak bylo konstatováno výše, Hérodotos se nijak neodklání od starších řeckých názorů na Egypt¹⁵⁵, zcela jasně však převažuje obdiv. Již na začátku druhé knihy charakterizuje Hérodotos Egypt jako nesmírně obdivuhodnou zemi a také tím obhajuje rozsah své odbočky od historického výkladu¹⁵⁶. Obdivuhodnost Egypta je z velké míry založena na jeho odlišnosti a často i protikladnosti k Řecku a zbytku světa, které Hérodotos často zdůrazňuje¹⁵⁷. Další důležitou složkou Hérodotovy prezentace Egypta je zdůraznění jeho starobylosti a slavné historie¹⁵⁸. Hmatatelným důkazem velikosti jsou egyptské stavební památky, jimž autor věnuje nemalý prostor¹⁵⁹. Délka egyptských dějin také Hérodota přivádí k tomu, že je, poměrně naivně, označuje za vynálezce řady věcí, původce mnoha řeckých zvyků a také učitele Řeků v záležitostech náboženství¹⁶⁰. Přestože Hérodotos píše o Egyptu s nesmírným obdivem a jeho vědomosti o zemi i lidech sahají dále než kdy dříve, je ve svém chápání Egypta stále Řekem a nesnaží se proniknout hlouběji do egyptského způsobu myšlení, a proto i jeho popis přes svou míru detailu zůstává pouze pohledem vzdělaného návštěvníka¹⁶¹.

Takové zaujetí pro Egypt neprojevil již nikdo z pozdějších antických autorů. Jediní, kteří se s ním mohou rovnat alespoň rozsahem svého popisu, jsou Diodóros Sicilský¹⁶² a Strabón¹⁶³, oba působící v prvním století př. n. l. Diodóros a Strabón navíc podobně jako Hérodotos čerpal z osobní cestovatelské zkušenosti¹⁶⁴. Dalším řecky píšícím autorem, jehož nelze opomenout, je Manéthó. Řecky píšící Egyptan se ve svém nedochovaném díle

¹⁵³ Hérodotos, *Historiai*, II, 99–182; LLOYD 2007, 227–228

¹⁵⁴ LLOYD 2007, 237–239; LLOYD 2010, 1075

¹⁵⁵ HARRISON 2003, 147; LLOYD 2010, 1074

¹⁵⁶ Hérodotos, *Historiai*, II, 35; HARRISON 2003, 147; LLOYD 2007 234–235

¹⁵⁷ HARRISON 2003, 151–152; LLOYD 2010, 1075

¹⁵⁸ HARRISON 2003, 149

¹⁵⁹ HARRISON 2003, 148; LLOYD 2010, 1075

¹⁶⁰ HARRISON 2003, 150–151; LLOYD 2007, 235; LLOYD 2010, 1076

¹⁶¹ LLOYD 2010, 1076

¹⁶² Diodóros Sicilský, *Bibliothéké historiké*, I, 1–98

¹⁶³ Strabón, *Geographica*, XVII, 1–2

¹⁶⁴ LLOYD 2010, 1078; RUTHERFORD 2012, 704

Aigyptiaka pokusil přiblížit řeckému publiku egyptskou látku z pohledu samotných Egyptanů¹⁶⁵.

Všichni tito autoři patří již do éry helenismu, která přinesla ve vztazích Řeků s Egyptem zásadní změnu a samý počátek vztahů Egypta s Římem. Výboje Alexandra Velikého a vznik ptolemaiovského království přinesly mnohem intenzivnější, bližší a komplexnější kontakty obou civilizací¹⁶⁶. Převratná doba helenismu samozřejmě přinesla i změny ve vnějším pojmání egyptské civilizace. Zvláště patrné je prohlubování náklonnosti k egyptským náboženským myšlenkám, což se v menší míře projevovalo již dříve. Dochází tak šíření z Egypta pocházejících kultů, jako byly zejména Kulty Serápidův a Isidin¹⁶⁷. Většího a praktičtějšího docenění se dostává i obdivované egyptské moudrosti a to v podobě osvojení egyptské magie a s ní spojených textů¹⁶⁸.

Římané a římská doba na řecké vnímání Egypta v podstatě navázali, ale do určité míry také do jeho vývoje vnesli novou dynamiku. Velmi výrazně se do římského vnímání Egypta podepsala zkušenost z občanských válek v druhé polovině prvního století př. n. l¹⁶⁹. Z pohledu oficiální augustovské kultury se Kleopatřin Egypt stal jedním z nejhorších nepřátel Říma a jako takový byl také náležitě prezentován¹⁷⁰. Ostrá kritika je přítomná zejména v dílech básnických. Velmi nechvalně se o Egyptu vyjadřovali především Horatius¹⁷¹ a Propertius¹⁷², podobné egyptské motivy ale používali i další autoři. Je nutné poznamenat, že terčem této kritiky byla spíše politika a životní styl tehdejšího ptolemaiovského dvora, než Egypt jako takový¹⁷³.

Negativní vnímání Egypta postupně sláblo. I v pozdější době však byly tvrdě odsuzovány některé aspekty egyptského náboženství¹⁷⁴. Tento pohled se uplatnil např. ve slavné Iuvenálově 15. satíře¹⁷⁵ nebo u řecky píšícího filozofa a historika Plútarcha¹⁷⁶. Řadu obyvatel Římské říše však egyptské náboženství oslovovalo a egyptské kulty, zvláště Isidin se šířily jako nikdy předtím, což nalezlo odezvu i v literatuře, a to v podobě Apuleia a jeho

¹⁶⁵ LLOYD 2010, 1080

¹⁶⁶ např. CRUZ-URIBE 2010

¹⁶⁷ MERKELBACH 2001; LLOYD 2010, 1082–1083; BOMMAS 2012

¹⁶⁸ LLOYD 2010, 1083–1084

¹⁶⁹ viz s. 11–12

¹⁷⁰ MAEHLER 2003, 205–206; LLOYD 2010, 1084

¹⁷¹ Horatius, *Epodae*, 9; *Carmina*, I, 37; MAEHLER 2003, 206–208

¹⁷² zvláště Propertius, *Elegiae*, III, 11; IV, 6; MAEHLER 2003, 209–210

¹⁷³ MAEHLER 2003, porůznu

¹⁷⁴ MAEHLER 2003, 211–212; LLOYD 2010, 1084

¹⁷⁵ Iuvenálie, *Satires*, V, 15; FOERTMEYER 1989, 3; MAEHLER 2003, 211–212; LLOYD 2010, 1084

¹⁷⁶ Plútarchos: *Peri Isidos kai Osiridos*, 380; FOERTMEYER 1989, 3

románu *Metamorphoses*¹⁷⁷. Pozornost však Egypt nepoutal pouze svým náboženstvím, v římském prostředí se stal z velké míry symbolem exotiky. A takto byl prezentován jak ve výtvarném umění, především zobrazeními nilské krajiny¹⁷⁸, ale také v literatuře, kde se stal vhodným pozadím děje pro řecký román¹⁷⁹.

Jak je vidět, již od počátku je vnímání Egypta v antice velmi složitým jevem. Obecně by se dalo konstatovat, že Egypt byl především vnímán jako země odlišnosti. Tato odlišnost nahlížená z různých úhlů a projevující se různými konkrétními jevy se pak setkávala buď s údivem a respektem, nebo nepochopením a odsouzením. Snad žádná jiná část tehdy známého světa se nepromítla do vnímání Řeků a Římanů v tak pestré mozaice názorů. Egypt byl jednak zemí tyranské vlády, zvrácených mravů, nepochopitelných zvyků a odpudivých náboženských rituálů, ale také, právě což je důležité pro vznik turismu, země plná přírodních divů, dlouhé slavné historie, ale také velké moudrosti a učenosti.

3. 3. Turismus v řecko-římské době

Řecko-římský turismus lze nejjednodušeji rozdělit podle motivace, kvůli které turisté cestovali, na poznávací turismus a poutnictví. Ve srovnání s dnešním turismem zcela chybí v současnosti jeho nejrozšířenější podoba, turismus rekreační, jenž v Egyptě neprobíhal¹⁸⁰. Turisté na poutních cestách přirozeně vyhledávali významná kultovní místa a jejich prostřednictvím blízkost daného božstva, ale také, jak to již bylo již dříve běžné v Řecku, cestovali za věštbou nebo uzdravením¹⁸¹. Cílem cesty turistů hledajících poznání byly, jak ve své disertační práci trefně shrnula V. A. Foertmeyer, podivuhodnosti (*thaumata*) a moudrost (*sofia*)¹⁸². O egyptském turismu vypovídají jak literární¹⁸³, tak papyrologické prameny¹⁸⁴, zdaleka nejvíce však prameny epigrafické v podobě návštěvnických graffit¹⁸⁵ a dipint¹⁸⁶.

Pokud použijeme širší definici turismu, tedy, že turistou se může stát i ten, který primárně necestuje s tímto záměrem, je možné za první turisty v Egyptě označit již žoldáky Psametika II¹⁸⁷. Již Hérodotos se ale zmiňuje o Řecích přicházejících do Egypta hlavně za

¹⁷⁷ MAEHLER 2003, 214; LLOYD 2010, 1082–1083

¹⁷⁸ WALKER 2003; SWETNAM-BURLAND 2012

¹⁷⁹ LLOYD 2010, 1083–1084

¹⁸⁰ FOERTMEYER 1989, 1–2

¹⁸¹ FOERTMEYER 1989, 2; RUTHERFORD 2003, 171–172; RUTHERFORD 2012, 703–704

¹⁸² FOERTMEYER 1989, 1

¹⁸³ např. Hérodotos; Strabón

¹⁸⁴ např. P. Tebt. I, 33

¹⁸⁵ viz obr. 3

¹⁸⁶ viz obr. 6

¹⁸⁷ viz s. 27–28

účelem samotné návštěvy této země¹⁸⁸. Ostatně sám byl jedním z nich. Poznávací cesta do Egypta byla připisována, často evidentně neprávem, řadě dalších učenců a myslitelů jako byli Pythágorás, Solón nebo Platón¹⁸⁹. Před příchodem Alexandra Velikého také vznikla některá graffita v Memnóniu v Abydu¹⁹⁰. Turismus ptolemaiovské a římské doby tedy navazoval na mnohem starší fenomén, ale bylo to až v helénismu, kdy nastal jeho skutečný boom, a teprve v době římské, kdy dosáhl svého vrcholu.

O počátcích římského turismu v Egyptě vypovídají dva prameny pocházející téměř ze stejné doby. Jedná se o dvě návštěvnická graffita a papyrus¹⁹¹. Zmiňovaná návštěvnická graffita pocházejí z ostrova Fílé. Stejně jako první řecká návštěvnická graffita z Egypta i ta latinská tak shodou okolností pocházejí z dalekého jihu. Starší z obou graffit¹⁹² je svými autory datováno přesně na den, do 28. srpna roku 116 př. n. l. Druhé graffito¹⁹³ je datováno nepřímě, s největší pravděpodobností vzniklo roku 115 př. n. l. a stručně konstatuje, že jeho autor na ostrov dorazil. První graffito je mnohem zajímavější. Zmiňuje jména celkem tří cestovatelů, kteří informují, že dorazili. Ovšem jeden z nich C. Acutius Tertius o sobě tvrdí: „...sem dorazil jako první.“ Drobné slůvko „*primus*“ vyvolává řadu otázek. Byl si snad Acutius vědom, že je prvním Římanem na Fílé, nebo tím pouze naznačuje, že dorazil oněkolik hodin před svými kolegy? Druhá možnost je pravděpodobnější a má také oporu v uspořádání textu. Řádky M. Claudia Vara a Sp. Varaea jsou napsány těsně pod Acutiovou formulí, kterou přesně kopírují akorát beze slova „*primus*“.

Druhým významným pramenem k počátkům římského turismu je dopis na papyru *P. Tebt. I, 33*¹⁹⁴, který nám dává nahlédnout na jeho určitou formu z druhé strany, tedy z pohledu místních obyvatel. Návštěvníkem je v tomto případě římský senátor L. Memmius. Jak odpovídá jeho postavení Memmius necestuje tak říkajíc „na vlastní pěst“, ale je o něj náležitě postaráno. Obsahem dopisu jsou totiž pokyny k organizaci jeho návštěvy ve Fajjúmu. Pro senátora má být zajištěna bezproblémová cesta a odpovídající ubytování, také má být poctěn dary a hlavně mu má být předvedeno krmení posvátného krokodýla Petesúcha a slavný Labyrint popisovaný již Hérododem. Dopis dobře ilustruje, jak obratně dokázali egyptští obyvatelé lákadla své země využít k oslnění zahraničního diplomata. Také se naprosto jasně ukazuje, jakou autoritu již měli v této době v ptolemaiovském Egyptě mocní Římané, mezi

¹⁸⁸ Hérodotos, *Historiai*, III, 139; FOERTMEYER 1989, 2; LLOYD 2007, 224

¹⁸⁹ FOERTMEYER 1989, 2; LLOYD 2007, 224; LLOYD 2010, 1076

¹⁹⁰ RUTHERFORD 2003, 177–178

¹⁹¹ LAMPELA 1998, 216; LEWIS 2008, 12; EVANS 2012, 516; RUTHERFORD 2012, 704

¹⁹² BERNAND 1989, 321

¹⁹³ BERNAND 1989, 323

¹⁹⁴ MITTEIS – WILCKEN 1963, 3

kteře senátor jistě patřil. Římané a římská doba o jedno století později přinesli do turismu v Egyptě nový rozvoj. Počet cestujících se znásobil¹⁹⁵ a také se objevila řada nových do té doby nenavštěvovaných lokalit¹⁹⁶.

Potenciální cíle se pro turisty v Egyptě nabízely téměř na každém kroku. Pro poutníky se stala přitažlivou řada svatyní nejrůznějších božstev. Pro zvědavé turisty to pak byla nejen konkrétní slavná místa, ale i řada jevů, které mohli spatřit a nalézt téměř kdekoli v Egyptě. O nich nás zpravují literáti, zejména již zmíněná trojice Hérodotos, Diodóros a Strabón. Vesměs se shodují především na zajímavosti řeky Nilu¹⁹⁷, náboženských a pohřebních zvyků, zvláště uctívání zvířat¹⁹⁸, moudrosti kněží a stavebních památek¹⁹⁹. Základní směry turismu zůstávaly stejné. Popularita konkrétních památek se ale s časem mohla výrazně měnit. Asi nejpovolanějším svědkem vrtkavé přízně návštěvníků jsou Memnónovy kolosy, které se staly vyhledávanou destinací pouze cca. na 200 let²⁰⁰.

Podobně jako je široká množina cílů, je široké i spektrum návštěvníků. Díla historiků pro nás často zachovala zprávy o návštěvách starověkých vládců. Již Alexandrova cesta do Síwy byla vlastně poutní cestou, jejímž cílem byla věštba²⁰¹. Dochovaly se také zprávy o návštěvách některých římských císařů²⁰². Hned za nimi byli vděčnými návštěvníky mnohých míst také egyptští místodržící²⁰³, vysocí úředníci²⁰⁴ a zahraniční diplomaté²⁰⁵. Během své služby se k příležitostné turistice často dostávali vojáci, mezi nimi často důstojníci různých hodností²⁰⁶. Nemalou skupinu tvořili také vzdělanci, od nejslavnějších literátů starověku po jinak neznámé filozofy, básníky, právníky a lékaře, kteří hledali pověstnou egyptskou moudrost²⁰⁷. A k těmto se přidávali všichni další, kterým jejich majetkové poměry ještě nezabraňovaly, byť na krátkou vzdálenost, cestovat²⁰⁸. Rozmanitost turistů však

¹⁹⁵ nepřímě doloženo počtem návštěvnických graffit, FOERTMEYER 1989, Table I

¹⁹⁶ např.: Velká sfinga, viz s. 36–37; Memnónovy kolosy, viz s. 43–51; Pselchis, viz s. 39; Talmis, viz s. 39

¹⁹⁷ Diodóros Sicilský, *Bibliothéké historiké*, I, 32–41; Hérodotos, *Historiai*, II, 19–34; Strabón, *Geographica*, XVII, 1.1–1.5

¹⁹⁸ Diodóros Sicilský, *Bibliothéké historiké*, I, 83–93; Hérodotos, *Historiai*, II, porůznu; Strabón, *Geographica*, XVII, 31; 40; porůznu

¹⁹⁹ Diodóros Sicilský, *Bibliothéké historiké*, I, 63–64; 96–98; porůznu; Hérodotos, *Historiai*, II, porůznu; Strabón, *Geographica*, XVII, 3; 21; 33–34; 42; 46; porůznu

²⁰⁰ viz s. 43–44

²⁰¹ Arriános, *Alexandrou anabasis*, III, 3-4; Q. Curtius, *Historiae Alexandri magni*, IV, 7; BOWMAN 1986, 22; FOERTMEYER 1989, 115

²⁰² viz s. 11–12; 18–19; 21; 22–23; 24; FOERTMEYER 1989, 2; RUTHERFORD 2012, 705

²⁰³ např. Memnónovy kolosy, viz s. 47

²⁰⁴ např.: Memnónovy kolosy, viz s. 48; Pselchis, viz s. 39; Talmis, viz s. 39

²⁰⁵ např. Filé, viz s. 38–39; také senátor L. Memmius, viz s. 33–34

²⁰⁶ např.: Memnónovy kolosy, viz s. 47–48; Údolí králů, viz s. 55; Pselchis, viz s. 39; Talmis, viz s. 39; řada dalších

²⁰⁷ např. Údolí králů, viz s. 53

²⁰⁸ ADAMS 2001, 147–148

z dostupných pramenů zdaleka nelze zhodnotit vcelku. Je dobré poznamenat, že např. velké množství informací o nejnižších vrstvách návštěvníků chybí již z toho důvodu, že většina z nich nebyla gramotná a nemohli tak zanechat návštěvnická graffita, pro ostatní skupiny nepostradatelný zdroj informací.

Vedle tohoto sociálního rozvrstvení návštěvníků je nejpřirozenější, jak již bylo předesláno, dělit je na poutníky a cestovatele za poznáváním. Poutníci se často rekrutovali i z nižších vrstev a také většinou cestovali na kratší vzdálenosti. Poutnictví je také v menší míře činností přidruženou k jinému důvodu cesty²⁰⁹. Poutníci se přirozeně koncentrovali kolem významných kultovních center s dlouhou tradicí, jako byl Abydos nebo Théby. Tradice dodávala místům náboženskou autoritu, nebyla však nedotknutelná, mohla být přizpůsobena soudobým náboženským požadavkům. Takto došlo na některých místech k jejich reinterpretaci, tedy narazení staršího kultu jiným²¹⁰. Pozoruhodné je v tomto ohledu Abydské Memnónion, které během řecko-římské doby změnilo svá božstva dokonce dvakrát. Dalším příkladem je Hatšepsutin chrám v Deir el-Bahrí, jenž se ze zádušní svatyně stal příbytkem triády léčitelských božstev²¹¹. Významnou roli v rozvoji poutnictví hrály svátky. Cestování za svátky bylo populární hlavně mezi původní egyptskou populací. Velké množství účastníků k sobě při různých příležitostech přitahovaly Théby, ale také další kultovní místa zvláště v rámci svátků k poctě Usira a Isidy²¹². Přímo na místě vykonávali poutníci různé činnosti. Někteří přišli obětovat, jiní žádat o věštbu nebo uzdravení, což často zahrnovalo přespání ve svatyni označované jako inkubace, nebo jen, aby se poklonili božstvu²¹³. Na základě graffit, která po sobě zanechali se zdá, že poslední možnost byla nejčastější²¹⁴. Návštěvníci ve svých zprávách často prostě sdělují, že se na místo dostavili, častěji ale, že vykonali *proskynéma*, tedy že uctili božstvo²¹⁵.

Oproti poutníkům byli vyznavači poznávacího turismu často z vyšších vrstev a vzdělání. Také obecně přicházeli z větších dálek, ale velmi často byly památky jen vítanou odbočkou na cestě za jiným cílem²¹⁶. Místa, kam směřovali, měla silné spojení s historií nebo mýty. Uplatňovala se jak egyptská tak řecká minulost²¹⁷. Populární byly doklady Egyptské slávy, jako byly pyramidy v Gíze, ale také místa mylně spojovaná s homérskou tradicí, jako

²⁰⁹ FOERTMEYER 1989, porůznu; RUTHERFORD 2003, porůznu; RUTHERFORD 2012, porůznu

²¹⁰ viz s. 37

²¹¹ RUTHERFORD 2003, 177

²¹² FOERTMEYER 1989, 208–222

²¹³ FOERTMEYER 1989, porůznu; RUTHERFORD 2003, 171–172

²¹⁴ FOERTMEYER 1989, Table V

²¹⁵ FOERTMEYER 1989, 11–12

²¹⁶ FOERTMEYER 1989, porůznu; RUTHERFORD 2003, porůznu

²¹⁷ FOERTMEYER 1989, 259

byly Memnónovy kolosy²¹⁸. I zde nacházeli návštěvníci motivaci k zaznamenání své návštěvy a přiblížení jejího charakteru. Opět se lze setkat s lakonickým potvrzením přítomnosti na místě nebo jen s prostým záznamem jména návštěvníka. Zvláště na thébských památkách se dochovaly zprávy o vjemech a dojmech, které poznávání pamětihodných doprovázely. Vedle očekávatelného „Viděl jsem. (např. *eidon/vidi*)” a pro Memnónovy kolosy typického „Slyšel jsem. (např. *ékousa/audivi*)” se lze setkat i s bezprostředním doznáním „Byl jsem udiven. (*ethaumasa/miratus sum*)” Jiní šli dále a snažili se nevšední zážitek ještě umocnit zaznamenáním filozofické úvahy nebo vlastní předem připravené básně²¹⁹.

3. 4. Přehled nejvýznamnějších turistických lokalit

Stejně jako dnes, i v minulosti byl Egypt míst, která přitahují turistickou pozornost, doslova plný. Potenciální cíle se cestovateli nabízely po celé délce nilského údolí i mimo něj, a to až za hranice samotného Egypta. Každé z těchto míst má svůj jedinečný příběh a *genius loci*. A ačkoli se předcházející odstavce snaží o zobecnění, je nutné připustit, že jako každé místo i projevy turismu s ním spojené mají svou specifickou charakteristiku, kterou je nutné v případě nejvýznamnějších míst alespoň stručně nastínit.

Snad ani nelze nalézt místo, které by bylo tak vytrvale a tak silně spojeno s turismem, jako je Gíza. Jeden ze sedmi divů světa, pyramidy, lákal davy návštěvníků už od starověku a nejpůsobivějším turistickým lákadlem Egypta je od této doby nepřetržitě až do současnosti. Poněkud ironicky konkrétnější informace o turismu v Gíze chybí. Naprostá většina zdejších návštěvnických graffit totiž zmizela, když byly vnější pláště pyramid rozebrány na stavební materiál. Ještě ve středověku očití svědci reportují tisíce nápisů na pyramidách. Různou cestou se dodnes dochovaly tři²²⁰. Dva jako literární citace ještě ve starověku, třetí prostřednictvím středověkého cestovatele Williama s Baldensel²²¹. Opomenout nelze ani Sfingu. Ta byla předmětem poutnického zájmu již před příchodem prvních Řeků do Egypta, jak to dokládá např. známá epizoda návštěvy a vykopání sochy princem Thutmosem za 18. dynastie²²². V Řecko-římské době však byla znovu zavátá a pozornost začala opět přitahovat až v prvním století n .l. po odkrytí prefektem Ti. Claudiem Balbillem, jehož rodina bude

²¹⁸ viz s. 44–45

²¹⁹ např. viz s. 47; 51

²²⁰ FOERTMEYER 1989, 15–16; RUTHERFORD 2012, 709

²²¹ LETRONNE 1848, *DXLIII–DXLV*; FOERTMEYER 1989, 16; RUTHERFORD 2012, 709

²²² Urk. IV, 1539, 1–1544, 18; BREASTED 1906, 320–324; HAWASS 1999, 412

v souvislosti s významnými památkami ještě zmíněna. Sfinga lákala návštěvníky jednak jako stavební památka, ale také jako místo uctívání boha Harmachida, tedy Hóra na horizontu²²³.

Málo graffit se dochovalo také z Fajjúmu, kde informace o turismu podávají spíše papyrové svitky. Zajímavou památkou pro antické turisty zde byl především již výše zmiňovaný Labyrint²²⁴. Dále proti proudu Nilu získalo již v Antice určitý věhlas také bývalé hlavní město amarnské doby Achetaton. Zajímavé je, že se ve zdejších graffitech často objevují thrácky znějící jména²²⁵.

Ještě dále na jih se ale nachází Abydos, který byl jednou z nejnámějších destinací Horního Egypta. Není divu, vždyť se jednalo o jedno z nejdéle působících kultovních center. Hlavním božstvem zde navíc byl velmi populární Usir. Řada návštěvníků sem přicházela v době jeho svátků, ale i mimo ně. Epigrafické doklady o turismu se dochovaly především v Memnóniu, jak byl v řecko-římské době nazýván chrám Setiho I²²⁶. Nejstarší návštěvnické nápisy z Memnónia jsou datovány do šestého století př. n. l. a turistický ruch je zde doložen nepřetržitě a až do čtvrtého století n. l., tedy celých tisíc let. Řecko-římské poutnictví v Abydu navazovalo na o několik tisíc let starší egyptskou tradici. Složení návštěvníků bylo poměrně rozmanité, což se odráží i v počtu jazyků, které ve svých graffitech používali. Kromě řeckých, démotických a koptských nápisů se tak můžeme setkat i s nápisy kárskými, fénickými a aramejskými. Některé nápisy jsou také zajímavé svým zápisem. Některé z řeckých byly totiž zapsány kyperskou slabičnou abecedou, další z nápisů zaznamenává řeckou abecedou egyptské sdělení, čímž předznamenává způsob zápisu užívaný koptštinou²²⁷. Memnónion je také zajímavé také z hlediska reinterpretace. Svatyně původně sloužila jako kultovní místo Usira, Setiho I. a dalších egyptských bohů. Usir zde byl uctíván pouze do třetího století př. n. l., poté byl nahrazen synkretickým Serapidem, ke kterému chodili poutníci mimo jiné žádat o uzdravení. Ten byl ještě později v římské době nahrazen bohem Besem a Memnónion se v této době stalo slavnou věštírnu. Ke kultovní tradici místa pak do určité míry přispívali i koptští křesťané²²⁸. Význam Setiho chrámu byl především kultovní, přesto sem někteří přicházeli i s historickými zájmy. Jak napovídá jeho řecký název, chrám byl spojován s homérským králem Aithiopie Memnónem, který, jak bude ještě ukázáno, byl s Egyptem

²²³ FOERTMEYER 1989, 16–17; RUTHERFORD 2012, 710

²²⁴ FOERTMEYER 1989, 17

²²⁵ FOERTMEYER 1989, 18

²²⁶ FOERTMEYER 1989, 18–19; RUTHERFORD 2003, 172–174

²²⁷ PERDRIZET – LEFEBVRE 1919; FOERTMEYER 1989, 19–20; RUTHERFORD 2003, 175–180

²²⁸ RUTHERFORD 2003, 177–180

spojován poměrně často. Přítomny zde ale byly i další historické konotace, mimo jiné byl na nápisech oslovován také legendární egyptský král Sésostris²²⁹.

Velkým turistickým lákadlem se přirozeně staly Théby a jejich okolí a to jednak díky významným chrámům a v nich probíhajícím svátkům, ale také řadě pozůstatků z nejvýznamnějších dějinných epoch starého Egypta. Do popředí vystupují zejména tři památky. Memnónovými kolosy a Údolím králů se bude podrobně věnovat jedna z dalších kapitol, zde tak bude stačit jejich pouhé zmínění. Větší pozornost ale budeme věnovat Hatšepsutině zádušnímu chrámu v Deir el-Bahrí. Podobně jako v Abydu i zdejší chrám začal být používán k uctívání jiných božstev, než pro která byl původně stavěn. Oslovována zde byla poměrně zajímavá skupina bohů. Prvním z nich byl Imhotep (*Imúthés*)²³⁰, zbožštělý architekt a vezír z třetí dynastie se stal patronem lékařství, který byl v řeckém prostředí ztotožněn s bohem Asklépiem. Podobnou roli jako Imhotep hrál i druhý uctíváný, Amenhotep (*Amenothés*), syn Hapuův²³¹, za života architekt a vysoký úředník nové říše. Mužská božstva doplňovala Asklépiova dcera bohyně Hygeia, se kterou společně tvořili léčivou triádu. Hlavní motivací pro návštěvu místa bylo pochopitelně uzdravení. Na rozdíl od jiných památek v oblasti bylo navštěvování chrámu v Deir el-Bahrí téměř výlučně lokální záležitostí²³².

Velký význam pro turismus v Thébách měly samozřejmě četné chrámy, jejichž věhlas se odrazil snad již v homérském pojmenování města jako stobranného. Na chrámy se také vázaly významné svátky, které byly také jako takové předmětem velkého zájmu návštěvníků²³³. Alespoň krátce je nutno také zmínit soubor graffit z cest vedoucích do Údolí králů, která úzce souvisejí s cestováním ke královským hrobkám. Nápisy ukazují, že jako posvátné nebylo chápáno jen Údolí a hrobky v něm, ale celá okolní oblast²³⁴.

Hned několik různých důvodů přivádělo turisty na samý jih Egypta do oblasti prvního kataraktu. Hlavní atrakcí, jak dokládají i četné literární zmínky, byl samotný katarakt a řeka Nil jako taková. Zdá se, že populární bylo zejména sledování plavby přes rozbouřené peřeje řeky. Významné byly také místní svatyně, především Isidin chrám na Fílé, kde se dochovalo množství graffit jak z ptolemaiovské, tak z římské doby. Velkou část nápisů tvoří zprávy v démotickém písmu. V oblasti se také uskutečňovaly kontakty mezi Egyptem a královstvím Meroe, jeho jižním sousedem a i núbijští vyslanci patřili k návštěvníkům zdejších

²²⁹ RUTHERFORD 2003, 177

²³⁰ KLOTZ 2012, 119–121

²³¹ KLOTZ 2012, 51–52

²³² BATAILLE 1951; FOERTMEYER 1989, 22–23; ADAMS 2003, 587; ŁAJTAR 2006; RUTHERFORD 2012, 703

²³³ FOERTMEYER 1989, 30–31

²³⁴ FOERTMEYER 1989, 30

pamětihodností. Podobně jako u dalších chrámů i zde turistický ruch rostl v době svátků, které byly spojeny s oblíbenými kulty Usira a Isidy²³⁵.

Řada míst, která lákala pozornost cestovatelů, se nacházela i mimo nilské údolí. Velký význam po celém Středomoří měla věštírna Dia Ammóna v Síwě, která byla známá již před počátkem helenismu²³⁶. Návštěvnická graffita se dochovala na řadě míst ve Východní poušti, hlavně kolem cest vedoucích od Nilu do rudomořských přístavů, ale také např. v lomech. Na rozdíl od jiných míst, téměř žádný ze zdejších návštěvníků necestoval cíleně do těchto míst. Jednalo se hlavně o zaměstnance lomů a obchodníky, jež sem vedla nikoli zvědavost či zbožnost, ale práce. Často se opakujícím jevem v graffitech je uctívání boha Pana, který zde měl roli ochránce cestovatelů a jemuž bylo kolem cest také věnováno několik svatyní. Je otázkou, zda je možné i tyto aktivity považovat za turismus, neboť v tomto případě zcela chybí obdiv pro navštívená místa i náboženský motiv pro cestu za božstvem. I v případě záporné odpovědi by však bylo dobré je alespoň zmínit²³⁷.

I do poslední oblasti, která bude zmíněna, přicházeli návštěvníci spíše z povinnosti než z turistických potažmo poutnických důvodů. Jedná se o Núbii. Kromě již zmíněného Abú Simbelu, kam příležitostně doráželi vojáci na taženích, se většina turistických aktivit soustředila do oblasti Dodekaschoinu, části Núbie dlouhodobě připojené k Egyptu. Návštěvníci směřovali především do místních chrámů. Na jejich důležitost ukazuje i pozornost jaká byla v římské době věnována jejich dostavbě. Návštěvníci těchto svatyní nepřicházeli jen z Egypta, ale jako na Fílé také z Núbie. Při tvorbě graffit byla kromě řečtiny ve větší míře používána i démotština. Nejvýznamnějšími lokalitami jsou Pselchis, moderní Dakka, a Talmis, moderní Kalabša. Na první jmenované severnější lokalitě byl Thovt ztotožněn s řeckým Hermem. V Talmidě to pak byl místní bůh Mandulis, věštné sluneční božstvo ztotožňované s Apollónem. Graffita v těchto chrámech vznikala až v římské době a je zajímavé, že většinou byli jejich autory vojáci a úředníci. V případě Talmidy se poutnická tradice udržela i po odchodu Římanů, déle než na řadě dalších egyptských lokalit²³⁸.

²³⁵ BERNAND – BERNAND 1969; BERNAND 1989; FOERTMEYER 1989, 33–34; DIJKSTRA 2008; RUTHERFORD 2012, 707–708

²³⁶ BOWMAN 1986, 22; FOERTMEYER 1989, 115; RUTHERFORD 2012, 705

²³⁷ BERNAND 1972: *De Koptos à Kosseir*; BERNAND 1972: *Le Paneion d'el-Kanaïs: les inscriptions grecques*; BERNAND 1977; FOERTMEYER 1989, 20–22; 31–32; ADAMS 2003, 587–588; RUTHERFORD 2012, 702

²³⁸ GAUTHIER 1911–1914; RUPPEL 1930; FOERTMEYER 1989, 34–37; ADAMS 2003, 580–583; 586–587

4. Latina v Egyptě

Nejstarším dokladem latiny v Egyptě je nápis, se kterým jsme se již setkali v předcházející kapitole. Je jím návštěvnické graffito z Fílé C. Acutia a jeho kolegů²³⁹. Tento nápis a jeden další ze stejné doby²⁴⁰ jsou však pouze raritou a skutečně se latina v Egyptě začíná prosazovat až po roce 30 př. n. l. Nikdy se ale neprosadila výrazně, jen asi jedno až dvě procenta písemných dokladů nalezených v Egyptě je latinských²⁴¹. Latina se objevuje na všech v zemi na Nilu obvyklých médiích, jako jsou kámen, ostraka nebo papyrus²⁴². V Egyptě existovala malá menšina, pro níž byla latina mateřským jazykem. To byli například nejvyšší úředníci nebo někteří vojáci. Ale i tito lidé velmi často používali řečtinu. Naopak egyptští Řekové také příležitostně sahali po latině²⁴³. Poněkud více začala být latina užívána ve čtvrtém století n. l., stále ale hrála jen marginální úlohu²⁴⁴.

Latina byla v Egyptě užívána v nejrůznějších typech textů a potažmo také v různých oblastech života provinciální společnosti. Alespoň krátce je nutné zmínit Egypt jako nejtědřejší zdroj literárních papyrů, pochopitelně i latinských²⁴⁵. Mezi mnoha vzácnými nálezy vystupuje do popředí překvapivý nález několika veršů Cornelia Galla v Kasr Ibrím²⁴⁶. Pochopitelně byla latina používána v soukromé komunikaci mezi latinskými mluvčími. Do této kategorie patří dopisy z významného archivu Claudia Tiberiána²⁴⁷. Neopominutelnou roli měla latina jako jazyk oficiálních nápisů a dalších veřejně prezentovaných textů, kde byla důležitá jako znak římské identity²⁴⁸. Sem patří např. oficiální texty místodržitelů, jako vítězná stéla Cornelia Galla²⁴⁹, některé dedikace, jako ty z luxorského vojenského tábora²⁵⁰, ale také třeba vojenské diplomy nebo náhrobní nápisy a samozřejmě také návštěvnická graffita²⁵¹.

Významnější roli měla latina také v některých oblastech provinciální správy, i když i zde byla řečtina jasně dominantní a i latinští mluvčí v úředním styku běžně komunikovali

²³⁹ BERNAND 1989, 321; EVANS 2012, 516

²⁴⁰ BERNAND 1989, 323

²⁴¹ ADAMS 2003, 527; EVANS 2012, 516

²⁴² EVANS 2012, 516

²⁴³ ADAMS 2003, 528; 543–544

²⁴⁴ BAGNAL 1993, 231–323

²⁴⁵ EVANS 2003, 517

²⁴⁶ ANDERSON – PARSONS – NISBET 1979

²⁴⁷ P. Mich. VIII, 467–472; EVANS 2003, 518–522; ADAMS 2012, 527–528

²⁴⁸ ADAMS, 545; EVANS 2012, 519;

²⁴⁹ viz s. 14–15; Egyptské muzeum v Káhiře, CG 9295; ERMAN 1896; BERNAND – BERNAND 1969, 128; HOFFMANN – MIMAS-NERPEL – PFEIFFER 2009

²⁵⁰ EI-SAGHIR – GOLVIN – REDDÉ – HEGAZY – WAGNER 1986, 122, 1–2

²⁵¹ EVANS 2012, 519

řecky²⁵². Větší prostor měla latina v nejvyšších administrativních kruzích a také v záležitostech práva, speciálně v záležitostech týkajících se římských občanů a občanství²⁵³. Výjimečné postavení měla latina v armádě, kde je latinsky psáno kolem deseti procent textů²⁵⁴.

Latina měla v Egyptě výrazně minoritní postavení, alespoň v malém množství ale pronikala do nejrůznějších oblastí provinciálního života. Jak ve své práci demonstroval J. N. Adams latina hrála v řadě případů důležitou roli jako indikátor římské identity a imperiální autority a v takových funkcích jí tedy pojmenovává jako „jazyk moci“²⁵⁵.

²⁵² EVANS 2012, 518

²⁵³ ADAMS 2003, 562–564; EVANS 2012 517–518

²⁵⁴ ADAMS 2003

²⁵⁵ ADAMS 2003, 545–576

5. Latinská návštěvnická graffita z oblasti Théb

5. 1. Théby v římské době

Kdysi hlavní město celého Egypta bylo v době, kdy sem dorazila římská moc, již jen stínem svého dřívějšího bohatství a moci. Sláva města a její pozůstatky však přetrvaly. Na samém počátku římského období informuje Strabón, že z Théb v jeho době nezbylo nic jiného než řada menších vesnic²⁵⁶. Jeho pozorování je přesné jen zčásti. Obyvatelstvo bylo sice po oblasti velmi roztroušené, přesto ale existovala větší centra městského charakteru. Ta se soustřeďovala kolem starých chrámů. Největší město byla *Diospolis Megalé*, která se rozkládala v blízkosti Karnaku. Další větší osídlení na východním břehu Nilu se rozkládalo v Luxoru. Největší osada na západním břehu se rozprostírala přímo v areálu zádušního chrámu Ramesse III. v Medínet Habu. Byla nazývána *Džeme*. Další větší sídla se nacházela u hranic thébské oblasti. Byly to například Medamúd (*Kerameia*) nebo Armant (*Hermontis*). Z hlediska administrativního dělení Egypta byla thébská oblast rozdělena do dvou nomů nazývaných *Perithébás* a *Pathyrités*. Tyto nomy byly součástí epistrategie nazývané Thebais, jejímž střediskem však nebyly Théby, ale o něco severněji ležící Ptolemais Hermaiú. Existence nového administrativního centra oblasti je dobrým dokladem ztráty významu Théb. Na sever se přesunulo nejen správní, ale také hospodářské centrum Horního Egypta, které bylo v oblasti Koptu²⁵⁷. K úpadku jistě do značné míry přispěla již v ptolemaiovské době častá povstání, během kterých se Théby vyprofilovaly jako hlavní centrum odporu proti zahraniční nadvládě. Poslední thébské povstání proběhlo až na samém počátku římské doby, bylo však velmi rychle potlačeno prefektem Corneliem Gallem. V reakci na něj byla v oblasti umístěna jedna ze tří legií v Egyptě, poměrně záhy ale byla převelena pryč a v Thébách až do Diocletianových reforem zůstaly jen pomocné sbory²⁵⁸. Celkově byly Théby v římské době poměrně nevýznamným provinčním centrem. Velikost populace v této době je odhadována na přibližně 50 000 obyvatel, z nichž jen poměrně málo, asi pět až deset procent, bylo Řeků. Žila zde také malá židovská komunita²⁵⁹. Co činilo thébskou oblast významnou i v římské době byly její památky a náboženské svátky, které i v době úpadku dokázaly do bývalého hlavního města přivést davy návštěvníků. Lví podíl na zdejším turismu měly samozřejmě Memnónovy kolosy a hrobky v Údolí králů.

²⁵⁶ Strabón, *Geographica*, XVII, 1.46; COPPENS 2007, 198; KLOTZ 2012, 5–6

²⁵⁷ COPPENS 2007, 196; KLOTZ 2012, 12–13; ŁAJTAR 2012, 171; 175–178

²⁵⁸ viz s. 16–17, COPPENS 2007, 196; 198; ŁAJTAR 2012, 173–174

²⁵⁹ COPPENS 2007, 198; ŁAJTAR 2012, 179

5. 2. Memnónovy kolosy²⁶⁰

Dvě monumentální sochy krále Amenhotepa III. stojící osaměle uprostřed nilské krajiny jsou jedním z ikonických symbolů Théb. A jsou jím už od starověku. Kolosy byly původně součástí velkého zádušního chrámu Amenhotepa III. Konkrétně sochy stály před jeho východním vstupem. Samotný chrám byl téměř rozebrán již v době nové říše²⁶¹. Sochy tak zůstaly jedinou větší částí, která stále stojí. Další části se dochovaly v menších i větších fragmentech. V současné době probíhají na lokalitě rozsáhlé vykopávky²⁶².

Obě sochy zobrazují Amenhotepa III. Využívají k tomu standardní ikonografické schéma sedícího panovníka. Král s pokrývkou hlavy *nemes* sedí na trůnu. Vedle nohou vládce stojí dvě vázané ženské sochy identifikované jako královny Teje a Mutemvija. Na bocích trůnu jsou v reliéfu textem doplněné scény, které symbolicky zobrazují sjednocení. Na zádech kolosů jsou ve sloupcích vypsány tituly krále²⁶³. Monolitické sochy z načervenalého křemence pocházejí podle všeho z lokality Gebel el-Ahmar poblíž Heliopole. Severní kolos byl již ve starověku těžce poškozen a trup sochy doplněn z pískovcových bloků. Na povrchu se dochovaly zbytky polychromie²⁶⁴.

Významnou událostí v dějinách Memnových kolosů bylo zemětřesení, jehož datace není zcela jasná a které se snad událo v prvním století př. n. l. Po tomto zemětřesení začal poškozenější severní z kolosů vydávat zvuky, které sochy proslavily²⁶⁵. Prvním známým svědkem tohoto jevu byl Strabón, u kterého se také dochoval popis, v jakém stavu na konci prvního století př. n. l. sochy byly²⁶⁶. Zatímco jižní kolos stál nepoškozený, severní socha byla od pasu nahoru zborcená. Strabón označil jako příčinu zborcení zemětřesení, ale objevoval se i názor, že zodpovědný byl Peršan Kambýsés. Ráno, jak dále Strabón udává, se ze stojícího torza měly ozývat zvuky²⁶⁷. Pravděpodobně vysoký zvuk, který Pausaniás srovnává s praskáním struny lyry nebo kithary²⁶⁸, se neozýval každý den, neboť někteří návštěvníci museli návštěvu opakovat, aby se ho dočkali²⁶⁹. Tento jev bývá spojován s rychlou ranní změnou teplot a jejím vlivem na vypařování vlhkosti v rýhách poničené sochy

²⁶⁰ viz obr. 1

²⁶¹ POLZ 2001,387

²⁶² nejaktuálněji SOUROUZIAN – STADELMANN – kol. 2007

²⁶³ PORTER – MOSS 1929, 160–161; STADELMANN 1984, 292–294

²⁶⁴ STADELMANN 1984; SOUROUZIAN – STADELMANN – kol. 2004, 178–183

²⁶⁵ BOWERSOCK 1984, 23; FOERTMEYER 1989, 24; RUTHERFORD 2012, 706

²⁶⁶ Strabón, *Geographica*, XVII, 1.46

²⁶⁷ Strabón, *Geographica*, XVII, 1.46

²⁶⁸ Pausaniás, *Periegésis Hellados*, I, 42

²⁶⁹ MK 8; BOWERSOCK 1984, 23

a s ním spojeným prouděním²⁷⁰. Zajímavé je v tomto kontextu také pozorování, které v rámci nedávných restauračních prací učinil J. Linke, který popisuje, jak některé fragmenty soch, po ránu uvolněné, vlivem tepelné rozpínivosti během dne opět těsně zapadají na své místo, a zaplňují původně patrné rýhy²⁷¹. Síla vlivu tepelných změn na kolosy je tedy i dnes velmi patrná. Socha s jistotou vydávala zvuky ještě na přelomu druhého a třetího století n. l. Zvuky pravděpodobně skončily s opravou sochy. Donedávna bylo obecně přijímáno, že za tuto opravu byl zodpovědný císař Septimius Severus v roce 199 n. l., mimo jiné na základě domněnky, kterou učinil již v 19. století J. A. Letronne²⁷². Oprava Septimia Severa však není nikde písemně doložena. Poslední dobou bývá jako původce opravy zvažován císař Caracalla nebo palmýrská královna Zenobia. Jisté je však pouze to, že ve čtvrtém století n. l. už socha s jistotou mlčela²⁷³.

Slávu soch, přesněji řečeno severní sochy, nezpůsobil ani tak zvuk, který vydávala, jako takový, ale jeho interpretace. Pobořený kolos byl totiž považován za zobrazení homérského hrdiny Memnóna. Memnónovým otcem byl Trójan Tithónos matkou však bohyně úsvitu a ranních červánků Éós, sestra Hélie a Selény. Memnón se stal králem Aithiopie, tradičně umístované buď na dálný východ, nebo jih. Během trojské války dorazil na pomoc domovinu svého otce. Utkal se s Achilleem a byl v boji zabit. Éós svého syna oplakávala a podle jedné verze mýtu jí bylo dovoleno tělo syna z bojiště odnést a učinit ho nesmrtelným²⁷⁴. Zvuk, který vydávala egyptská socha ráno, tedy v čase kdy Éós, bohyně úsvitu, stoupala na nebe, byl považován za Memnónův pozdrav matce²⁷⁵.

Ještě před sochami byly s Memnónem spojovány četné jiné stavby. Slovo „Memnónion“ používal Hérodotos k označení některých staveb na východě. Později bylo užití pojmu poměrně rozšířené, jen v Egyptě tak byly označovány např. Labyrinth ve Fajjúmu, Setiho chrám v Abydu a památky na západním břehu v Thébách²⁷⁶. Strabón zvučící sochu s Memnónem ještě nespojuje²⁷⁷. V souvislosti s kolosem Amenhotepa III. bylo Memnónovo jméno poprvé použito na nejstarším návštěvnickém graffitu z tohoto místa

²⁷⁰ BOWERSOCK 1984, 23

²⁷¹ SOUROUZIAN – STADELMANN – kol. 2004, 183

²⁷² LETRONNE 1831, 36

²⁷³ BOWERSOCK 1984, 24–26; ŁUKASZEWICZ 2010, 256; RUTHERFORD 2012, 706

²⁷⁴ KERÉNYI 1998, 256–257; DALY 2009, 53; 144

²⁷⁵ RUTHERFORD 2012, 705–706

²⁷⁶ FOERTMEYER 1989, 23–24

²⁷⁷ Strabón, *Geographica*, XVII, 1.46; FOERTMEYER 1989, 24

v roce 20 n. l.²⁷⁸. První literární zmínku o Memnónových kolosech podává Plinius Starší²⁷⁹. V pozdější době je pak toto spojení běžné²⁸⁰.

Identifikace sochy s Memnónem mohla být podpořena i jazykově. Existují dvě teorie, jak k tomu mohlo dojít. První je založená na podobě jména athiopského hrdiny s výslovností trůnního jména Amenhotepa III., Nebmaatre, která zněla asi „*Nimmuria*” nebo „*Mimmuria*”²⁸¹. Druhá méně častá varianta je složitější. Vychází z obvyklé součásti titulatury vládců 19. a 20. dynastie „*mery Amon*”, milovaný Amonem. Při výslovnosti „*meamun*” mohlo Řekům evokovat slovo „Memnón”. Na sochy, které jsou starší než ramessovská doba, by se název přenesl díky jiným památkám spojovaných s Memnónem, které byly blízko. Nabízí se hlavně spojitost se zádušními chrámy Ramesse II. a III²⁸². Trůnní jméno obou je Vesermaatre. To Diodóros Sicilský komolí na „*Osymandiás*”²⁸³ a Strabón na „*Ismandés*”²⁸⁴, přičemž dodává, že se jedná o jiné jméno pro Memnóna. Rozsoudit, která z teorií je pravděpodobnější, není dobře možné.

Ta Memnónova však nebyla jedinou identitou, jež byla sochám připisována. Na graffitech i v literatuře se objevují poměrně zajímavé varianty. Jména „*Amenóth*”²⁸⁵, „*Famenóth*”²⁸⁶ nebo Pausaniovo „*Famenóf*”²⁸⁷ na první pohled připomínají královo skutečné jméno Amenhotep. Zdá se tak, že i v druhém století n. l. byli snad k dispozici lidé, kteří byli schopni správně interpretovat hieroglyfické nápisy na kolosech²⁸⁸. Pozoruhodná je pozdní zmínka v Hieronymově latinském překladu Eusebiova díla *Chronicon*, kde je socha označena jménem Amenophis²⁸⁹. Za zmínku ještě stojí další Pausaniem zmiňovaná varianta, kterou je legendární Sésostriis²⁹⁰.

²⁷⁸ MK 1

²⁷⁹ Plinius Starší, *Naturalis Historia*, XXXVI, 58; BOWERSOCK 1984, 26

²⁸⁰ FOERTMEYER 1989, 24

²⁸¹ FOERTMEYER 1989, 23; RUTHERFORD 2012, 706

²⁸² ŁUKASZEWICZ 2010, 254

²⁸³ Diodóros Sicilský, *Bibliothéké historiké*, I, 47

²⁸⁴ Strabón, *Geographica*, XVII, 1.42

²⁸⁵ BERNAND – BERNAND 1960, 29

²⁸⁶ BERNAND – BERNAND 1960, 31

²⁸⁷ Pausaniás, *Periegésis Hellados*, I, 42

²⁸⁸ BOWERSOCK 1984, 21, pozn. 1; FOERTMEYER 1989, 24; RUTHERFORD 2012, 707

²⁸⁹ Hieronymus, *Chronicon*, 38b; BOWERSOCK 1984, 21, pozn. 1

²⁹⁰ Pausaniás, *Periegésis Hellados*, I, 42; RUTHERFORD 2012, 707

5. 3. Memnóvy kolosy: latinská návštěvnická graffita

Účelem návštěvnických nápisů, ať již reliéfních²⁹¹ nebo malovaných²⁹², je v první řadě uchovat na místě trvalou připomínku na vykonanou návštěvu. V některých případech je však možné tušit i další motivy. Graffita tedy mají především informativní povahu. A informací, které se z nich můžeme dozvědět a dovodit si z nich, je celá řada. Při jejich analýze je ale nutné mít na paměti, že hodnota a význam sdělovaných informací jsou jinak vnímány dnes a jinak byly zamýšleny pořizovatelem a čteny starověkým adresátem. Naprosto zásadní je vědomí, že jak jednotlivé nápisy, tak celé soubory bývají nekompletní.

Konkrétní realizace jednotlivých sdělení je velmi různorodá. Obecně se lze z hlediska formy setkat prakticky se vším od jednoslovného záznamu jména návštěvníka²⁹³ po poměrně dlouhou básnickou skladbu²⁹⁴. Nejednotný je i obsah sdělení jednotlivých graffit. Základní informací, kterou lze předpokládat i tam, kde se nedochovala, je jméno návštěvníka. Další informace jsou většinou volitelné. K důležitým pro potřeby této práce patří: další informace o pořizovateli, hlavně jejich povolání ale např. také původu, dataci návštěvy, s přesností na rok, někdy i konkrétní datum, informace o dalších osobách, doprovodu nebo původci nápisu, a také informace o činnostech vykonaných na místě návštěvy.

Všechny nápisy z Memnónových kolosů pocházejí ze severní zvučící sochy. Bratři Bernandové jich ve své publikaci celkem rozlišují 108. Z nich je 44 latinských²⁹⁵, 62 řeckých, jeden bilingvní a u jednoho zatím ani nebylo rozpoznáno písmo zápisu²⁹⁶. Ze 44 latinských a jednoho bilingvního, kterými se nyní budeme zabývat, lze také dvě dvojice nápisů sloučit každou do jednoho nápisu²⁹⁷. A takto budou vnímány i pro potřeby dalšího výkladu. Výchozí počet nápisů pro další úvahy tedy bude 43.

Latinská graffita na Memnónových kolosech lze označit za poměrně dlouhá. I nejkratší z nich mají minimálně kolem pěti slov²⁹⁸. Jsou také poměrně informativní a je také možné pozorovat poměrně ustálené uspořádání jednotlivých prvků nápisu. To by šlo zobecnit do schématu:

²⁹¹ viz obr. 3

²⁹² viz obr. 6

²⁹³ UK 469, UK 1064

²⁹⁴ BERNAND – BERNAND 1960, 28; 29

²⁹⁵ Autoři v tabulce s přehledem udávají 45 latinských nápisů. Počet 45 se objevuje i u jiných autorů. Nápis 107 je však zjevně řecký nikoli latinský.

²⁹⁶ BERNAND – BERNAND 1960, porůznu

²⁹⁷ BERNAND – BERNAND 1960, 54 a 55; 57 a 58; Takto jsou také vedeny v CIL.

²⁹⁸ např. MK 82, MK 85, MK 86, MK 89, MK 95

jméno pořizovatele
povolání pořizovatele
formule „*Memnonem audivi*”
datace návštěvy

Toto schéma může být v rámci jednotlivých realizací do určité míry narušováno, nejvíce v případě veršovaných nápisů, přidáváním nebo ubíráním částí a jejich prohazováním. Ve velké míře ale platí nebo je upraveno jen drobně. Schéma přesně odpovídá již struktuře druhého nejstaršího nápisu²⁹⁹. Většina nápisů je psaná prózou. Veršovaná latina se objevuje ve třech případech³⁰⁰, z toho dvakrát v kombinaci s prózou³⁰¹. Do dalšího latinského nápisu je vloženo řecké dvojverší³⁰². Užitá latina odpovídá soudobému literárnímu jazyku. Nápis jsou reliéfní, kvalitně, profesionálně provedené³⁰³. Nedávné výzkumy odhalily nečitelné zbytky černých a červených dipint³⁰⁴.

Jména pořizovatelů jsou většinou v tradičně římské trojčlenné formě: *praenomen*, *nomen gentile*, *cognomen*. Výjimečně se jako součást jména objevuje filiace³⁰⁵, *tribus* pořizovatele³⁰⁶ nebo místo původu³⁰⁷. Jediným, který udává všechny tyto informace je L. Tanicius Verus³⁰⁸. Jeho důslednost bude níže ještě zmíněna.

Většina návštěvníků dodává také své povolání. Tento údaj se vyskytuje na 31 nápisech u 32 různých jedinců. Se dvěma výjimkami jsou všichni buď vojenští důstojníci nebo úředníci provinciální správy. První výjimkou je Funisulana Vettulla, která byla manželkou egyptského prefekta C. Tettia Africana³⁰⁹. Jako členku stejné společenské třídy ji tak lze počítat k ostatním držitelům vysokých provinciálních postů. Z převažující společnosti ještě více vybočuje Statilius Maximus, který sám sebe, příznačně ve verších, označuje za básníka (*vates canorum*)³¹⁰. Mezi ostatními tvoří významnou skupinu egyptští prefekti (*praefectus Aegypti*), které lze počítat jak k provinciální správě, tak k vojenské hierarchii. Těch je celkem sedm³¹¹.

²⁹⁹ MK 2

³⁰⁰ MK 14; MK 41; MK 54–55

³⁰¹ MK 14; MK 41

³⁰² MK 13

³⁰³ viz obr. 2; obr. 3; FOERTMEYER 1989, 25; ADAMS 2003, 547

³⁰⁴ SOUROUZIAN – STADELMANN – kol. 2007, 252

³⁰⁵ MK 7; MK 14; MK 60

³⁰⁶ MK 7

³⁰⁷ MK 7; MK 25

³⁰⁸ MK 7

³⁰⁹ MK 8

³¹⁰ MK 54–55

³¹¹ MK 3; MK 13; MK 15; MK 16; MK 24; MK 40; MK 57

Stejný počet je i nižších vojenských důstojníků, centurionů (*centurio*)³¹². Jeden z nich Claudius Maximus se na sochu podepsal dokonce dvakrát³¹³. Objevují se i další vojenské hodnosti. Osm z nich jsou velitelé vojenských jednotek, sedm s příslušným prefektským titulem (*praefectus...*)³¹⁴ a jeden legát (*legatus legionis*)³¹⁵. Včetně sedmi egyptských prefektů a manželky jednoho z nich lze s vojenským prostředím s určitostí spojit 27 jedinců. Někteří z vojáků také udávají jména jednotek, jejichž byli součástí. Celkem jmenují sedm různých legií³¹⁶ a pět jednotek pomocných sborů³¹⁷ a jedno loďstvo³¹⁸. Nejvíce vojáků, čtyři, se hlásí k XXII. legii (*Legio XXII Deiotariana*)³¹⁹, která po dlouhou dobu tvořila posádku Egypta³²⁰. Čistě civilní úředníci jsou mezi latinsky písíci návštěvníky kolosů pouze dva, *epistratégos* thébské oblasti Aquila³²¹ a správce císařského majetku v provincii (*procurator usiacus*) Felix³²². Raritou v popisu svého povolání je Faustus Ti. Iulius Clemens Tadius Flaccus. Tento aristokrat vyjmenovává deset různých funkcí, vlastně celou svou kariéru. Mezi nimi lze rozeznat obvyklé stupně římské úřednicko-politické kariéry (*cursus honorum*) ale i jiné vojenské, civilní a náboženské tituly.

S výjimkou tří se na všech latinských nápisech, i těch neúplných, dochoval popis činnosti, kvůli které návštěvníci k Memnónovi přijížděli. Vzhledem k jevu, který kolosy proslavil, nepřekvapí, že to bylo „slyšet Memnóna (*Memnonem audire*)”. Tato fráze, nebo její drobné obměny, vždy ale se slovesem „*audire*”, se vyskytuje na všech s výjimkou jednoho nápisu. Touto výjimkou je básnické graffito A. Caesellia Bararona, který používá básnický opis „zachytit ušima (*auribus capere*)”³²³. Doznávání se ke sluchovým dojmům se ze všech návštěvnických graffit vyskytuje pouze na Memnónových kolosech. Na některých nápisech se kromě poslechu objevují i jiné činnosti³²⁴. U dvou nápisů s verši se tak např. objevuje strohé

³¹² MK 2; MK 7; MK 10; MK 25; MK 44; MK 45; MK 47

³¹³ MK 44; MK 45

³¹⁴ MK 4; MK 6; MK 9; MK 14; MK 26; MK 38; MK 56

³¹⁵ MK 60

³¹⁶ *Legio I Italica; Legio II Traiana fortis; Legio III Augusta; Legio III Cyrenaica; Legio XI Claudia pia fidelis; Legio XII Fulminata; Legio XXII Deiotariana*

³¹⁷ pěší: *Cohors VII Ituraeorum*; kombinované: *Cohors I Hispanorum equitata; Cohors II Ituraeorum equitata*; jízdní: *Ala Apriana; Ala Gallorum*

³¹⁸ *Classis Augusta Alexandriana*

³¹⁹ MK 2; MK 10; MK 44; MK 45; MK 47

³²⁰ viz s. 17

³²¹ MK 41

³²² MK 59; BEUTLER-KRÄNZL 2007

³²³ MK 14

³²⁴ MK 1; MK 13; MK 14; MK 54–55

„pochytit verši (*honorare versibus*)“³²⁵ respektive ve stejném významu metonymicky „darovat Kamény (*donare camenas*)“³²⁶.

Pro pochopení časové dynamiky turismu jsou velmi přínosné a nepostradatelné nápisy, které je možné přesně datovat. Na Memnónových kolosech jsou mnohé datované přímo. U dalších je možné čas jejich vzniku alespoň přibližně dovodit nepřímou. Z těch, kde se dochovala alespoň část přímé datace, 22 nápisů udává rok návštěvy a jen o jeden méně konkrétní datum. Je nutné poznamenat, že tam, kde se datace nedochovala, nebo je jen částečná, se většinou jedná o graffita poškozená. Lze se tedy domnívat, že datovaná, a to dokonce přesně na den, byla většina nápisů. V graffitech je možné se setkat s oběma v latinském prostředí běžnými způsoby datování, rokem vlády současného císaře nebo jmény úřadujících konsulů. Zajímavé je, že před rokem 125 n. l. výrazně převažuje způsob první, zatímco po tomto datu naopak stejně výrazně převažuje druhá možnost. Minimální interval návštěv Memnónových kolosů a pořizování návštěvnických graffit spadá do let 20 n. l.³²⁷ až cca do roku 205 n. l.³²⁸. Rozložení nápisů v tomto časovém rozmezí není pravidelné. Nárůst počtu nápisů je patrný zvláště za vlády císaře Hadriána, v menší míře také za vlády Tita a krátce po ní a po nástupu Severovců. Časové zařazení některých nepřímou datovaných nápisů může být sporné. Např. graffito prokurátora Felixe, které bratři Bernandové datují do let 198–208 n. l.³²⁹, mohlo vzniknout i v letech 161–169 n. l.³³⁰.

Zajímavé je také sledovat rozprostření návštěv v průběhu roku. Z celkového počtu 33 datovaných návštěv jich totiž 12 a 11 spadá do února respektive března. Další návštěvy jsou po jedné až dvou rozprostřeny oběma směry do tří sousedících měsíců. Z toho vyplývá jasná tendence spíše k zimním návštěvám, v létě nejsou návštěvy žádné. Výrazné seskupení do dvou měsíců je pozoruhodné a může souviset s příznivými podnebnými podmínkami³³¹ a nebo, jak je tomu v případě prefektů, s cestami v rámci vykonávání své funkce³³². Mnozí z návštěvníků také udávají přesnou denní hodinu, kdy sochu slyšeli a často také kolikrát ji slyšeli³³³. Záznam času návštěvy dovádí do extrému již jednou zmiňovaný L. Tanicius Verus, který v některých případech i s hodinovým určením přesně zaznamenává celkem 13 návštěv

³²⁵ MK 13

³²⁶ MK 54–55

³²⁷ MK 1

³²⁸ MK 60

³²⁹ MK 59; BERNAND – BERNAND 1960, 145

³³⁰ BEUTLER-KRÄNZL 2007, 153

³³¹ FOERTMEYER 1989, 67; Table IIa

³³² FOERTMEYER 1989, 106–107

³³³ Většinou během prvních dvou hodin po rozednění slyšeli někteří sochu až čtyřikrát.

v průběhu dvou následujících let³³⁴. S přihlédnutím k důkladnosti, s jakou se Tanicius představuje, se před námi jasně rýsují určité kontury centurionovy osobnosti jako výjimečně pečlivého a důsledného člověka.

Výjimečně se také na graffitech setkáme s informacemi o dalších osobách, které nejsou přímo jejich pořizovateli. Společně s některými nápisy, které nechalo víc osob najednou, nám ukazují, že ke kolosům se cestovalo i ve skupinách. Zaznamenána je např. návštěva skupiny tří nižších vojenských důstojníků³³⁵, návštěvy vysokých úředníků s manželkami³³⁶, v jednom případě i se synem³³⁷, a také v doprovodu podřízených³³⁸.

Na základě předcházející analýzy se zdá, že latinská návštěvnická graffita z Memnónových kolosů tvoří jasně definovatelný a homogenní soubor. To je také do velké míry pravda. Skutečně je možné vymezit skupinu nápisů, která tvoří jasnou většinu, vyznačující se jasně definovaným obsahem i formou, v jejichž rámci dochází jen k drobným odchylkám. Po obsahové stránce jsou tyto nápisy poměrně sdílné a sestava informací, které poskytují, se pravidelně opakuje. Co zaujme je přesnost těchto informací, jež se projevuje zejména při identifikaci návštěvníků a dataci návštěvy. Z formálního hlediska lze sledovat pevně danou strukturu a také kvalitní řemeslné provedení a jazykovou čistotu. Některé další nápisy se od popsané definice odchyľují více. K těm pochopitelně patří nápisy veršované. Větší skupinu tvoří cca deset velmi stručných nápisů, které zcela opomíjejí dataci návštěvy a i při představování návštěvníků jsou velmi úsporné³³⁹. Žádný nápis, snad s výjimkou čtyřverší Statilia Maxima³⁴⁰, se svou podobou od ostatních neodchyluje úplně. Celkově svým charakterem nápisy z Memnónových kolosů téměř připomenou oficiální nápisy známé z veřejných staveb.

Jak bylo zmíněno, na Memnónových kolosech se dochovalo také 62 řeckých graffit. To je o 20 více než latinských. I tak lze ale říci že poměr užití obou jazyků je na této lokalitě poměrně vyrovnaný. Na žádné jiné turistické lokalitě v Egyptě nebyla latina používána v takové míře. Nejvíce se latina objevuje v nejstarších nápisech. Množství řeckých graffit roste zprvu postupně, skokově za vlády císaře Hadriána³⁴¹. Celkově jsou latinská a řecká graffita z Memnónových kolosů svým charakterem srovnatelná. Najdeme však i některé

³³⁴ MK 7

³³⁵ MK 65

³³⁶ MK 4; MK 41; MK 56

³³⁷ MK 56

³³⁸ MK 13; MK 57

³³⁹ např.: MK 26; MK 44; MK 45; MK 85; MK 86

³⁴⁰ MK 54–55

³⁴¹ BERNAND – BERNAND 1960, 215–216

zajímavé rozdíly. V prvé řadě jsou řecké nápisy mnohem častěji veršované³⁴². Některé z básnických skladeb jsou i velmi dlouhé, jako např. básně Julie Balbilly³⁴³, která doprovázela při návštěvě císaře Hadriána. Velmi zajímavé je porovnání s řeckými nápisy z hlediska povolání návštěvníků. Řecky se na Memnónových kolosech zvěčnila řada civilních úředníků v kontrastu k vojenským představitelům užívajícím latinu³⁴⁴. Autoři řeckých graffit také častěji zaznamenávají jiné činnosti u kolosů než jen, že sochy slyšeli. Devětkrát zmiňují, že k sochám dorazili³⁴⁵, ale co je zajímavější, osm návštěvníků vykonalo před Memnónem *proskynéma*³⁴⁶ a jeden dokonce provedl oběť a libaci³⁴⁷. Tyto akce však nelze vykládat jako doklady poutnického zájmu o zbožštělého hrdinu³⁴⁸.

5. 4. Hrobky v Údolí králů

Údolí králů stojí poněkud stranou ostatních památek na západním břehu Nilu v Thébách. Od příbřežní planiny je odděleno prudce se zvedajícím horským masivem, jehož jeden vrcholek, el-Kurn, připomíná pyramidu. Snad i to hrálo roli ve výběru prostoru pro vybudování královské nekropole. Celé pohřebiště zabírá dvě na sebe se napojující vádí. Jednotlivé hrobky jsou zahlobbeny do svahů na bocích údolí³⁴⁹. Celkem zde bylo objeveno již přes 60 hrobek a dalších podzemních prostor. Archeologické výzkumy na lokalitě probíhají i v současnosti a stále přinášejí nové objevy³⁵⁰.

Hrobky jsou různě velké s různým vnitřním uspořádáním. Bývají děleny do tří chronologicky následných typů. Nejvíce je hrobek třetího typu s přímým uspořádáním vnitřních prostor. Právě některé z hrobek třetího typu budou hlavním předmětem zájmu v této práci. Stěny hrobek v Údolí králů jsou na řadě míst pokryté malbou a texty s náboženským významem, jež se dodnes dochovaly ve velmi dobrém stavu³⁵¹.

Královská nekropole začala být v Údolí budována krátce po počátku 18. dynastie a pokračovalo se až do konce 20. dynastie, kdy zde byl jako poslední král pohřben Ramesse

³⁴² BERNAND – BERNAND 1960, 215–216

³⁴³ BERNAND – BERNAND 1960, 28; 29

³⁴⁴ BERNAND – BERNAND 1960, 18; 19; 21; 23; 27; 34; 42; 43; 49; 67; 73; 78; 79;

³⁴⁵ FOERTMEYER 1989, Table V

³⁴⁶ FOERTMEYER 1989, Table V

³⁴⁷ FOERTMEYER 1989, 24

³⁴⁸ Lze zde aplikovat analogickou argumentaci, kterou používá V. A. Foertmeyer v souvislosti s královskými hrobkami., viz s. 53; FOERTMEYER 1989, 28

³⁴⁹ REEVES – WILKINSON 1996, 16–21; WEEKS 1999, 1013–1014

³⁵⁰ Aktuální informace na webových stránkách TMP.; Nejaktuálnější informace k Údolí králů přinese WILKINSON – WEEKS 2015

³⁵¹ HORNUNG 1982, porůznu; WEEKS 1999, 1015–1016

XI³⁵². Již za vlády posledních Ramessovců začalo docházet k vykrádání a drancování hrobek. Aby byla zachráněna alespoň těla pohřbených králů, musela být během druhé přechodné doby přemístěna do dvou skrýší, v hrobce KV 35 přímo v Údolí a v TT 320 v Deir el-Bahrí. Na konci tohoto období musely být hrobky již zcela vypleněny. V druhé přechodné době bylo Údolí ještě používáno pro soukromé pohřby. Z pozdní doby se na místě po jakékoli lidské aktivitě dochovaly jen skromné doklady³⁵³.

S počátkem ptolemaiovské doby začali údolí mrtvých králů zaplňovat živí návštěvníci, nejstarší datovaná návštěva proběhla v roce 278 př. n. l. Největší rozvoj turismu zde ale nastal až v prvních třech staletích n. l.³⁵⁴. Lidé údolí navštěvovali minimálně do první poloviny šestého století n. l., ale možná i déle³⁵⁵. Dokonce se uvažuje, že jeden z návštěvníků, zmíněný řecky jako Amros, by mohl být Amr ibn al-As, tedy arabský dobyvatel Egypta. To by poslední datovatelnou návštěvu posouvalo až hluboko do sedmého století n. l.³⁵⁶. Návštěvnost Údolí králů byla masová, muselo se jednat o jednu z nejpoblárnějších památek Egypta. Počet návštěvnických graffit z této lokality je v porovnání s ostatními turistickými lákadly v Egyptě obrovský³⁵⁷.

O hrobkách se ve svém díle zmiňuje již Diodóros Sicilský³⁵⁸ a také Strabón³⁵⁹. Oba poznamenávají, že ví o existenci 40 nebo více hrobek. Jak vidno antičtí autoři a jistě i návštěvníci věděli, k jakému účelu stavby sloužily. Dalším autorem, kterého je záhodno v souvislosti s hrobkami zmínit, je Pausaniás³⁶⁰. Ten ve svém díle poprvé zmiňuje název Syringy, pod kterým byly hrobky napříště obecně známé. Toto pojmenování je odvozené od řeckého výrazu „*syrinx*” nejčastěji označujícího tzv. Panovu flétnu, ale někteří autoři je také používají pro popis důlních chodeb nebo dalších typů výkopových prací. K přenesení názvu z hudebního nástroje na podzemní stavby mohlo dojít na základě srovnání úzkého profilu vyhloubených chodeb s tenkými dřívky, ze kterých se skládá flétna³⁶¹. Není divu, že úzké táhlé koridory hrobek v Pausaniovi vzbuzovaly podobnost s výše popsanými stavbami. V pozdní antice se o Syringách zmiňuje i Ammianus Marcellinus³⁶². Je zajímavé, že tento autor již nezná původní funkci hrobek, ale označuje je za skrýše v době přírodních

³⁵² REEVES 1990, 115–129; REEVES – WILKINSON 1996, 159–173; WEEKS 1999, 1015

³⁵³ REEVES 1990, 183–199; REEVES – WILKINSON 1996, 190–199; COPPENS 2015

³⁵⁴ FOERTMEYER 1989, 26; ADAMS 2003, 583; ŁUKASZEWICZ 2010, 259; COPPENS 2015

³⁵⁵ ŁUKASZEWICZ 2010, 259; COPPENS 2015

³⁵⁶ ŁUKASZEWICZ 2010, 262

³⁵⁷ FOERTMEYER 1989, Table I

³⁵⁸ Diodóros Sicilský, *Bibliothéké historiké*, I, 46; FOERTMEYER 1989, 26; COPPENS 2015

³⁵⁹ Strabón, *Geographica*, XVII, 1.46; FOERTMEYER 1989, 26; COPPENS 2015, doplnit

³⁶⁰ Pausaniás, *Periegésis Hellados*, I, 42; FOERTMEYER 1989, 26

³⁶¹ ŁUKASZEWICZ 2010, 258; RUTHERFORD 2012, 708

³⁶² Ammianus Marcellinus, *Res gestae*, XXII, 15, 30

katastrof³⁶³. Zda se jedná o jeho osobní neznalost nebo všeobecnou ztrátu povědomí o thébských Syringách není jasné.

Tím co lákalo návštěvníky do Údolí králů, nebyl jako v případě Memnónových kolosů, žádný specifický jev, ale hrobky jako takové. Stejně jako dnešní turisté, i ti ve starověku vnímali královské hrobky především skrze obdiv k dávné civilizaci a jejím technickým a uměleckým dovednostem³⁶⁴. Že byl prostý světský obdiv ke starobylým památkám hlavním důvodem návštěv, není pochyb, jestli byl i jediným, je již sporné. Existují doklady ukazující na náboženský význam místa, především, že v nápisech z hrobek se poměrně často objevuje *proskynéma*³⁶⁵. Dříve přijímaný důkaz existence blíže neznámého kultu ve své práci poměrně přesvědčivě vyvrátila V. A. Foertmeyer³⁶⁶. Podle jejího názoru opakovaným používáním v návštěvnických graffitech *proskynéma* již ztratilo svůj původní náboženský podtext a v turistickém prostředí se stalo frází začící pouze vykonání návštěvy na daném místě. Případnější se zdá být starověká identifikace hrobek jako míst spojených s moudrostí a vzdělaností. Tomu napovídá častý výskyt vzdělavců mezi návštěvníky a také určité náznaky ve sdělení některých nápisů³⁶⁷. Tuto domněnku může dále podpořit poměrně časté doznání návštěvníků ke zkoumání (*historeuein*) hrobek³⁶⁸ nebo nápisné vzývání zbožštělého Platóna³⁶⁹. Antické návštěvníky k této interpretaci nejspíše přivedly hieroglyfické nápisy v hrobkách, které, jak ukazuje zmínka Ammiana Marcellina, byly považovány za záznamy dávných vědomostí³⁷⁰.

Stejně jako v případě Memnónových kolosů i zde je přítomný pro antického návštěvníka atraktivní homérský prvek. Opět je to, zdálo by se, v Thébách téměř všudypřítomný Memnón. Přestože hrdina padl před Tróju a měl se poté dočkat i nesmrtelnosti, byla jedna z hrobek považována za Memnónovu. Jedná se o KV 9 Ramesse V. a VI. Na tu se také od návštěvníků Údolí králů vztahovalo nejvíce pozornosti³⁷¹. K smyšlené identifikaci podobně jako v případě Memnónových kolosů přispělo jazykové nedorozumění. Trůní jméno Ramesse VI. je totiž stejně jako u Amenhotepa III. Nebmaatre. Jako součást jeho jména se také vyskytuje titul „*mery Amon*“³⁷². Pro Řeky, kteří byli u hrobek

³⁶³ RUTHERFORD 2012, 709; COPPENS 2015

³⁶⁴ FOERTMEYER 1989, 29; RUTHERFORD 2012, 709

³⁶⁵ RUTHERFORD 2012, 709

³⁶⁶ FOERTMEYER 1989, 28

³⁶⁷ ADAMS 2003, 584

³⁶⁸ FOERTMEYER 1989, 28–29

³⁶⁹ FOERTMEYER 1989, 29

³⁷⁰ Ammianus Marcellinus, *Res gestae*, XXII, 15, 30

³⁷¹ FOERTMEYER 1989, 27; RUTHERFORD 2012, 708

³⁷² ŁUKASZEWICZ 2010, 257

pravděpodobně od hieroglyfů znalých průvodců poučení o jménech pohřbených, tak nebylo nic snazšího než si jednoduchou logickou úvahou spojit KV 9 s dalšími takto interpretovanými Thébskými památkami.

Jak již bylo naznačeno, rušno, i když v menší míře, bylo u hrobek i křesťanské době. Změnilo se ale jejich vnímání. Některé hrobky byly v této době vyklizeny. Část hrobek sloužila jako příbytky mnichů nebo užitkové budovy. Jiné byly dokonce používány ke kultovním účelům, např. z KV 2 se stala kaple. Je zajímavé, že křesťané, co se týče pohanského umění, jinde tak ničiví, ponechali výzdobu královských hrobek téměř bez zásahů. Tradice pořizování nápisů v hrobkách pokračovala i v této době ovšem s rozdílem v obsahu. Mezi nápisy z této doby se často vyskytují oslovení světce sv. Ammónia³⁷³.

5. 5. Hrobky v Údolí králů: latinská návštěvnická graffita

Návštěvnická graffita je možné nalézt v deseti hrobkách. Jsou to KV 1 Ramesse VII., KV 2 Ramesse IV., KV 4 Ramesse XI., KV 6 Ramesse IX., KV 7 Ramesse II., KV 8 Merenptaha, KV 9³⁷⁴, jež je dvojhrobem Ramesse V. a VI., KV 10 Amenmosse, KV 11 Ramesse III. a KV 15 Setiho II³⁷⁵. J. Baillet ve své monografii vypočítává 2105 nápisů a 21, které znal z dřívější publikace, ale které již v hrobkách nenašel³⁷⁶. Jeho čísla a závěry však bývají zpochybňovány³⁷⁷. Pro představu o množství nápisů však jeho čísla stačí. Jsou psána převážně řecky, ale také různými fázemi a písmem egyptštiny a některými semitskými jazyky³⁷⁸. Mezi nimi je i 23 graffit latinských a šest takových, ve kterých lze nalézt alespoň minimum řeckých prvků³⁷⁹, z toho sedm v KV 2, dvě v KV 8 a 20 v KV 9, tedy domnělé Memnónově hrobce. Latinské nápisy se tedy nacházejí pouze ve třech hrobkách. Než přistoupíme k jejich analýze, je dobré poznamenat, že řada nápisů je poškozena, což může významně ovlivnit vypovídací hodnotu souboru jako celku.

Latinská graffita z královských hrobek jsou většinou krátká, jedno je dokonce jednoslovné³⁸⁰. Některé nápisy však jsou nebo musely být poměrně dlouhé³⁸¹. Vzhledem k jejich délce je přirozené, že neposkytují větší množství údajů. Typy informací, které se v nich objevují, jsou podobné jako u graffit z Memnónových kolosů a bude s nimi tedy

³⁷³ FOERTMEYER 1989, 27; DELATTRE 2008; COPPENS 2015

³⁷⁴ viz obr. 5

³⁷⁵ WEEKS 1999, 1016; COPPENS 2015

³⁷⁶ BAILLET 1920–1926

³⁷⁷ COPPENS 2015

³⁷⁸ BAILLET 1920–1926, 597–598

³⁷⁹ Někdy se jedná i o jedno písmeno., UK 1835; UK 2004

³⁸⁰ UK 1064

³⁸¹ UK 1257; UK 1448

pracováno obdobně. Také zde lze vysledovat určité opakující se schéma. Nejobvykleji je pouze dvoučlenné, skládající se ze jména pořizovatele a části se slovesnou formulí. Všechny latinské nápisy z hrobek jsou psány prózou, snad kromě jednoho velmi fragmentárního graffita, které by snad mohlo být veršované³⁸². S jistotou to však tvrdit nelze. V jazyce nápisů se objevují jednak pro latinu nestandardní jevy, také se projevují vlivy řečtiny jak v gramatice, tak v grafice nápisů. Graffita jsou ve 14 případech reliéfní³⁸³ a v 15 malovaná³⁸⁴. Kromě standardního písma se uplatňuje i kurzíva³⁸⁵.

Jména pořizovatelů jsou většinou udávána jednoslovně. Kompletní římské jméno se objevuje pouze třikrát³⁸⁶, z toho dvakrát se však jedná o stejného M. Porcia Marcella. Také třikrát se objevuje označení původu návštěvníka³⁸⁷. Ve dvou případech je to ale poněkud nekonkrétní „*latinus*” respektive latinkou s příměsí alfabety napsané řecké „*rhómaios*”.

Návštěvníků, kteří udávají své povolání, je poměrně málo, jen osm osob³⁸⁸. Jejich složení je poměrně pestré. Vedle písaře (*exceptor*) Latieba³⁸⁹ a mnicha (*monachus*) Ulpia³⁹⁰, se jedná o vojenské důstojníky, jimiž byli první centurion (*primus pilus*) Ianuarius³⁹¹, vojenský tribun (*tribunus militum*) III. a VII. legie M. Ulpus Antiochianus Pulcher³⁹², kterým se níže budeme věnovat podrobněji, nebo *dux* Mauricius³⁹³. Tři návštěvníci byli také držiteli titulu *comes*³⁹⁴, jenž se vyskytuje v civilním i vojenském prostředí³⁹⁵. Vojáků je mezi autory latinských graffit, kteří udávají povolání, od tří do šesti osob, tedy většina.

Ve většině nápisů, kromě těch nejkratších a některých poškozených, lze nalézt pasáž popisující činnost návštěvníků v hrobkách. Různorodá lexika v zásadě označují tři typy činností. Čtyřikrát návštěvníci potvrzují svou přítomnost v hrobkách. Používají přítom buď prosté „být (*esse*)”³⁹⁶ nebo synonymické výrazy pro vcházení „*inire*”³⁹⁷ a „*ingredire*”³⁹⁸.

³⁸² UK 1257

³⁸³ UK Memnón; UK 469; UK 588; UK 697; UK 719; UK 769; UK 978; UK 983; UK 1409; UK 1470; UK 1510; UK 1561; UK 1915; UK 2004

³⁸⁴ UK 468; UK 1064; UK 1257; UK 1311; UK 1408; UK 1423; UK 1448; UK 1504; UK 1540; UK 1581; UK 1585; UK 1620; UK 1822b; UK 1827b; UK 1835;

³⁸⁵ BAILLET 1920–1926, 598

³⁸⁶ UK 697; UK 719; UK 1448

³⁸⁷ UK 1448; UK 1822b; UK 2004

³⁸⁸ UK 468; UK 1311; UK 1408; UK 1409; UK 1448; UK 1504; UK 1585; UK 1620; UK 1822b; UK 1827b; UK 1835

³⁸⁹ UK 1822b; GIZEWSKI 1996–2003

³⁹⁰ UK 1835

³⁹¹ UK 468; UK 1504; UK 1585; UK 1620

³⁹² UK 1448

³⁹³ UK 1408

³⁹⁴ UK 1311; UK 1409; UK 1827b

³⁹⁵ GIZEWSKI – TINNEFELD 1996–2003

³⁹⁶ UK 763; UK 978

³⁹⁷ UK 1257

Častěji, celkem 14., nápisy obsahují různé obměny slovesa „vidět (*videre, inscipere*)”³⁹⁹. O něco méně, devětkrát, latinsky píšící návštěvníci užívají pro královské hrobky typické „být udiven (*mirari*)”⁴⁰⁰.

Přímé datace nápisů jsou k dispozici jen poskrovnu. Tuto informaci udávají jen dva nápisy⁴⁰¹. V obou případech se dozvídáme jak rok, tak i přesné datum návštěvy. Pisatelé hrobky navštívili v květnu respektive v listopadu. K dataci roku používá jeden jména konsulů, druhý rok vlády císaře. V ostatních případech je možné nápisy datovat jen velmi široce.

Posledním typem informace, který mohou graffita poskytovat, jsou zprávy o doprovodu pořizovatelů nápisů. Jakýsi Longinus se podepsal dohromady se svými řecky píšícími kolegy⁴⁰². Že k hrobkám nepřišli sami, se přímo ve svém nápisu přiznávají další dva z návštěvníků. Nejen kvůli tomuto detailu si oba zaslouží větší pozornost.

Prvním z nich je výše zmiňovaný M. Antiochianus⁴⁰³. Jeho návštěvnícké graffito je na Údolí králů neobvykle dlouhé a také je kompletní. Výjimečnost M. Antiochiana spočívá hlavně v tom, že jako jediný o sobě a své návštěvě podává kompletní sadu informací, včetně, jak již bylo zmíněno, svého doprovodu, kterým byl jistý Epictetus, jehož povoláním, podle chápání slova „*actor*”, mohlo být herectví, řečnictví nebo i právo.

Druhým mužem, u kterého se na chvíli zastavíme, je již také zmiňovaný Ianuarius. Byl nejpłodnějším latinsky píšícím návštěvníkem. Záznam své návštěvy zanechal ve dvou různých hrobkách, KV 2 a KV 9, celkem čtyřikrát, pokaždé namalovaný červenou barvou⁴⁰⁴. Text nápisu je ve všech případech téměř stejný, jen jednou v KV 2⁴⁰⁵ se rozhodl Ianuarius své sdělení prodloužit. Kromě obvyklého shlédnutí místa a údivu se zmiňuje, že společnost mu dělala jeho dcera Ianuarina. Dikci nápisu ukončuje krátkým spontánním zvoláním: „Všichni buďte zdraví! (*Valete omnes!*)”. To však není vše. Výjimečný je Ianuarius z hlediska lingvistického. Zajímavé je v tomto ohledu jeho způsob užití slovesa „být udiven (*mirari*)”. Ačkoli se jedná o typický příklad deponentního slovesa, tedy slovesa užívajícího pro aktivní význam pasivních tvarů, Ianuarius pravidelně nahrazuje obvyklé „*miratus sum*” z hlediska literární latiny nekonformním aktivním tvarem „*miravi*”. Co k této gramatické nepravdělnosti

³⁹⁸ UK 1311

³⁹⁹ UK 468; UK 1257; UK 1311; UK 1408; UK 1423; UK 1448; UK 1504; UK 1510; UK 1581; UK 1585; UK 1620; UK 1822b; UK 1827b; UK 1835

⁴⁰⁰ UK 468; UK 1311; UK 1408; UK 1423; UK 1504; UK 1540; UK 1585; UK 1620; UK 1822b; UK 1827b

⁴⁰¹ UK 1448; UK 1581

⁴⁰² UK 1561

⁴⁰³ UK 1448

⁴⁰⁴ UK 468; UK 1504; UK 1585; UK 1620; viz obr. 6

⁴⁰⁵ viz obr. 6

vedlo, můžeme jen hádat. Společně s Ianuariem používá neobvyklý tvar i anonymní *comes*⁴⁰⁶. Společně se jedná o jediných pět zdokumentovaných výskytů aktivního tvaru slovesa „*mirari*“⁴⁰⁷.

Krátká a často silně poškozená graffita z královských hrobek poskytují poměrně málo informací pro analýzu. Ve své formě se většinou drží jednoduchého dvoučlenného standardu a jednotlivé nápisy si jsou často velmi podobné. Mezi nejkratším a nejobsáhlejším nápisem je však velký rozdíl. Z formálního hlediska také upoutá užití kurzívy vedle standardního typu písma a také odchylky oproti literárnímu jazyku, zvláště časté mísení s řečtinou v jednom nápisu, větě nebo dokonce slově⁴⁰⁸. I s přihlédnutím k použití malby jako obvyklého způsobu tvorby nápisů, graffita a dipinta z Údolí králů povětšinou působí lidovějším, spontánnějším charakterem.

Latinské nápisy tvoří v královských hrobkách vzhledem k celkovému počtu graffit téměř zanedbatelnou menšinu. Latina se s největší pravděpodobností objevuje až v římské době. Její časovou distribuci nelze spolehlivě určit. Jak již bylo zmíněno, většina ostatních graffit je řeckých. Pokud s nimi porovnáme latinská graffita, zjistíme, že jsou poměrně podobná, formálně i obsahově. Jediný rozdíl je patrný při porovnání zpráv o povolání jednotlivých návštěvníků. Procento těch, kteří se toto rozhodli sdělit, je u latinských asi třikrát větší⁴⁰⁹. Podstatnější jsou rozdíly ve skladbě přiznaných povolání. U řeckých nápisů jsou to z velké míry různé druhy vzdělavců a jim příbuzných oborů⁴¹⁰. Mezi latinsky písíci je zmínka pouze o jednom takovém, který navíc není sám autorem nápisu⁴¹¹. Naopak převažují členové vojska eventuálně administrativy. Kontrast lépe vynikne v číslech. Z celkového počtu více než 2100 nápisů patří autoři 46 do této skupiny⁴¹². Latina je jazykem deseti z těchto nápisů. Tendence k užití různých jazyků vzhledem k profesním skupinám je zjevná, avšak nikoli absolutní. Určitý rozdíl je také v činnostech, které návštěvníci v hrobkách vykonávali. V řeckých graffitech figurují všechny typy činností známé z latinských textů. Z ekvivalentních frází je dobré zmínit alespoň nejpočetnější „*thaumazein*“ obdobu latinského

⁴⁰⁶ UK 1827b

⁴⁰⁷ ThLL, *miror*

⁴⁰⁸ UK 338; UK 588; UK 763; UK 1470; UK 1561; UK 1835; UK 2004

⁴⁰⁹ FOERTMEYER 1989, Table III

⁴¹⁰ FOERTMEYER 1989, Table III

⁴¹¹ UK 1448

⁴¹² FOERTMEYER 1989, Table III

„*mirari*“. V řeckých nápisech je možné se kromě těchto setkat také s konáním *proskynémat*⁴¹³ a také s použitím slovesa „zkoumat (*historeuein*)“⁴¹⁴.

5. 6. Srovnání

Oba soubory latinských návštěvnických graffit a v případě královských hrobek i dipint jsou si blízké geograficky i zaměřením památek. Obě sloužily výhradně jako cíl poznávací turistiky. Kromě těchto lze nalézt i mnohé další společné charakteristiky obou souborů nápisů, ale také celou řadu rozdílů. Hned prvním je význam latinského segmentu v celém souboru nápisů z dané lokality. Zatímco u Memnónových kolosů je podíl latiny na celkovém počtu asi 2/5, což tento soubor činí v Egyptě výjimečným, v Údolí králů je to asi jen jedno procento, což je s ostatními lokalitami srovnatelné. Ač tedy jde o dva největší absolutní počty latinských nápisů na lokalitu, jen v jednom případě je to odrazem zvýšené preference latiny.

Pro další srovnávání bude vhodné soustředit se zvláště, jako již několikrát v průběhu předcházejícího výkladu, na formální stránku graffit a dipint a stránku obsahovou. Pokud srovnáme nečastější podobu nápisu, budou se oba soubory zdát velmi rozdílné. Graffita z Memnónových kolosů jsou dlouhá, s danou strukturou, přesná při vypisování jmen, povolání, nebo časových údajů, vždy jsou psaná latinou odpovídající standardům literárního jazyka, nedochází k mísení jazyků v jednom nápise⁴¹⁵ a také se ve všech případech jedná o reliéfní nápisy⁴¹⁶ používající kvalitní nekurzivní písmo. Nápisy z hrobek v Údolí králů jsou většinou krátké, s opakující se strukturou, při vypisování údajů stručné, často psané latinou s neobvyklými jevy nebo pod vlivem řečtiny nebo i se střídáním latiny s řečtinou, provedení nápisu je v polovině případů malbou, zhruba v polovině kurzivním písmem. Zdálo by se, že již téměř nelze dosáhnout protikladnějšího srovnání. Je však nutné počítat s variabilitou v rámci obou souborů. Na obou lokalitách je totiž možné nalézt i nápisy, které by podle tohoto porovnání náležely spíše k lokalitě druhé. Z Memnónových kolosů pochází celá skupina kratších nápisů⁴¹⁷, které velmi připomenou formu obvyklou v královských hrobkách. Oproti tomu dipinto M. Antiochiana z Údolí králů⁴¹⁸ se jeví, jen kromě techniky pořízení, jako by pocházelo z Memnónových kolosů. Tyto podobnosti nápisů jsou podpořeny i jejich obsahem.

⁴¹³ viz s. 53

⁴¹⁴ viz s. 53

⁴¹⁵ s výjimkou poetické vsuvky podmíněné uměleckým vkusem, MK 13

⁴¹⁶ Malované se na sochách nedochovaly, viz s. 47

⁴¹⁷ viz s. 50

⁴¹⁸ UK 1448

Co se týče obsahu, nacházíme v obou souborech stejné typy informací. Značně se liší četnost, se kterou jsou informace v nápisech poskytovány. Mnohem sdílnější jsou v tomto ohledu graffiti z Memnónových kolosů. Jak již bylo zmíněno, při zápisu jmen preferují pořizovatelé graffiti z Memnónových kolosů kompletní vypisování trojčlenného jména. V hrobkách jsou osoby typicky označovány jednoslovně. Na nápisech z Memnónových kolosů se výjimečně objevují další údaje jako jméno návštěvníkovy tribue nebo jeho filiace. V obou souborech se vzácně objevuje určení původu.

Mezi latinsky píšícími návštěvníky obou lokalit výrazně převažují, tam kde je to sděleno, vojáci, od nejnižších důstojníků po vysoce postavené velitele. Je dobré připomenout, že mezi vojáky jsou pro potřeby této práce počítáni i egyptští prefekti, kteří sice jsou vrcholem civilní správy Egypta, ale jsou také silně spojeni s vojenským prostředím. V případě Memnónových kolosů také bývá přesně určena jejich příslušnost k vojenské jednotce. Vojáci sice tvoří jasnou většinu v souborech latinských nápisů, ale řada z nich užívala také řečtinu. Jak demonstroval J. N. Adams, v případě Memnónových kolosů řečtinu často záměrně volili pro veršovaný projev⁴¹⁹. Nevojenská povolání se v latinských nápisech objevují výjimečně, po jednom jsou zastoupeni epistratégoi⁴²⁰, pisar⁴²¹, básník⁴²² a mnich⁴²³. Jak je vidět ani dohromady netvoří nějakou definovatelnou skupinu.

Obě památky se do značné míry liší činnostmi, které u nich návštěvníci provozovali. To je způsobené charakterem zážitků, za nimiž sem chodili. U Memnónových kolosů tak přirozeně převažuje slyšení soch, zatímco v Údolí králů vidění hrodek a údiv nad nimi. Tyto typy činností ale všechny spadají do kategorie smyslových i myšlenkových dojmů a jsou si tak velmi blízké. Zde pojednáváné lokality jsou jediné, kde se dojmy na nápisech vyskytují ve větším množství⁴²⁴. Je důležité také poznamenat, že škála přiznávaných činností je v obou případech širší u řeckých nápisů, zvláště je nutné zdůraznit úplnou absenci *proskynémat* v latinských textech.

Uvádění datací je na Memnónových kolosech typickým jevem, v královských hrobkách je výjimečné. V obou případech je ale většinou datace uváděna s přesností na den, vždy s užitím římského kalendáře a způsobu datování. Všechny datované návštěvy spadají do

⁴¹⁹ ADAMS 2003, 550–553

⁴²⁰ MK 41

⁴²¹ UK 1822b

⁴²² MK 54–55

⁴²³ UK 1835

⁴²⁴ FOERTMEYER 1989, Table V

intervalu od podzimu do jara, případně začínajícího léta. Stejná tendence se projevuje i v řeckých nápisech⁴²⁵.

Rozdíly mezi oběma soubory latinských graffit jsou především formálního rázu. Jediný zásadní obsahový rozdíl, je v množství sdělovaných informací, jinak jejich analýza směřuje k obdobným závěrům pro obě památky.

⁴²⁵ FOERTMEYER 1989, Table II

6. Závěr

Turismus v Egyptě začal vznikat již před polovinou prvního tisíciletí př. n. l. Jako významnější fenomén se začal konstituovat až v ptolemaiovském období, aby svého vrcholného rozvoje během starověku dosáhl během prvních staletí n. l. Boom turismu v římské době navazoval na starší tradice, ale byl také do značné míry umožněn politickým vyústěním helenistického období a také dalším dějinným vývojem, během něž byl Egypt součástí velkého teritoriálního celku Římské říše, zároveň byla v jeho rámci na poměrně dlouhou dobu zajištěna relativní vnější i vnitřní bezpečnost a ekonomická stabilita. Jejich narušení v třetím století n. l. také znamenalo pro turismus počátek postupného úpadku.

Turismus římské doby nelze oddělit od předchozího vývoje. Ukazuje se, že vznik turistického zájmu o Egypt v antickém světě byl dlouhým a komplexním společenským procesem začínajícím již v archaické době a čerpajícím z ještě starších tradic. Proces jeho vzniku a rozvoje je také neoddelitelně spjatý s mnohovrstevnatým myšlenkovým pozadím, jež turismus výrazně formovalo. Samotný turismus v Egyptě není zdaleka homogenním jevem. Především lze turismus dle motivace cestovatelů rozdělit na dvě složky, a to poutnictví, tedy cestování s výrazným náboženským pozadím, a poznávací turismus, jehož cílem jsou jak přírodní tak kulturní reálie. Oba druhy přitom nelze chápat jako ostře oddělené. Řada rozdílů se projevuje i na lokální úrovni a každá turistická lokalita je svým způsobem unikátní s vlastními charakteristikami, které se od ostatních lokalit mohou velmi výrazně lišit. Především pro popis lokálních specifik turismu jsou nenahraditelné epigrafické prameny, tedy soubory návštěvnických graffit.

Jejich převažujícím jazykem je řečtina, v té době *lingua franca* východního Středomoří, řeč každodenního styku významné části egyptského obyvatelstva a jazyk vládnoucí moci. V římské době vedle ní, ale v minoritním postavení, stojí i latina, která se však v některých oblastech života prosadila výrazněji.

Obě blíže zkoumané památky, Memnónovy kolosy a královské hrobky v Údolí králů, jsou si geograficky blízké a vymykají se absolutním zastoupením latiny v rámci celkového počtu nápisů, které z nich pocházejí. Z oblasti Théb nepocházejí žádná další latinská návštěvnická graffita⁴²⁶. Obě lokality jsou si blízké i v dalších ohledech. V obou případech se jedná o významné památky egyptského výtvarného umění z období nové říše, také jsou to jedna z mála míst zaměřených výhradně na poznávací turismus, z nich navíc jediná, ze

⁴²⁶ ověřeno v databázi *Trimegistos*

kterých se dochoval dostatek epigrafických dokladů. V popularitě obou míst také hraje důležitou roli spojení s homérskou látkou a obecně s řecko-římskou mytologií.

V rámci výzkumu byla sebrána všechna latinská návštěvnícká graffita z obou lokalit, tam, kde to bylo možné byly konfrontovány záznamy z monografických publikací a CIL. Jejich obsah byl interpretován, přičemž se podařilo objevit a opravit některé drobné nepřesnosti z dřívějších publikací⁴²⁷. Výsledky interpretace jednotlivých nápisů byly podrobeny souhrné analýze v rámci jednotlivých souborů. Některá zjištění z dřívějších prací byla potvrzena, další mohla být upřesněna. Především se podařilo vytvořit přesnou charakteristiku obou souborů latinských graffit odděleně od nápisů v jiných jazycích. To také umožnilo jejich srovnání s jinojazyčnými nápisy v rámci stejné lokality, mezi sebou i v kontextu obou lokalit jako takových.

Toto srovnání je, i v kontextu obecné podobnosti obou lokalit, velmi zajímavé. Popis a analýza graffit ukázaly rozdílnost především po formální stránce a podobnost v obsahu nápisů. Obsahová shoda je patrná jak mezi oběma latinskými soubory navzájem, tak mezi jazykovými skupinami v rámci jedné lokality. Významnější rozdíly jsou zjevné ve skladbě návštěvníků. U Memnónových kolosů se častěji než jinde objevují vysoko postavení funkcionáři. Ke královským hrobkám v neobvyklém počtu směřovali vzdělanci. U latinských graffit v obou případech výrazně roste podíl vojáků. V případě Memnónových kolosů lze také sledovat menší příklon latinsky píšících návštěvníků k veršovaným sdělením.

Rozdíly obou lokalit jako celků, které se potvrdily i v případě latinských nápisů, naznačují odlišný charakter jejich vnímání. Graffita z Memnónových kolosů jsou propracovaná, na vysoké úrovni a působí reprezentativním dojmem. To i se skladbou návštěvníků ukazuje na oficiální charakter této památky. Sláva kolosů v souvislosti s pravidelným vyluzováním zvuků stejně rychle vzrostla i pohasla. Během 200 let jejich proslulosti k nim pravidelně přicházely významné státnické návštěvy, od prefekta Aelia Galla se zeměpisce Strabónem⁴²⁸ přes potenciálního následníka Germanica⁴²⁹ až k císařům Hadriánovi⁴³⁰ a Septimiu Severovi⁴³¹. Není bez zajímavosti, že nejstarší graffito se na severní soše objevilo jen rok po návštěvě Germanica, četnost jejich pořizování vrcholí za Hadriánovy návštěvy a menší koncentraci graffit lze také datovat do doby kolem příjezdu Septimia

⁴²⁷ Např. graffito BERNAND – BERNAND 1960, 107 je označováno za latinské, u MK 6 bylo nesprávně určeno datum návštěvy.

⁴²⁸ viz výše, viz s. 30

⁴²⁹ viz výše, viz s. 16

⁴³⁰ viz výše, viz s. 21

⁴³¹ viz výše, viz s. 22

Severa. Sami nejvýznamnější návštěvníci nápisy nepožizovali, z Hadriánovy návštěvy se nápisy dochovaly, ale nepromlouvají jeho hlasem⁴³². Jak se zdá, podpořeny i autoritou těchto významných návštěv, se kolosy staly místem pro oficiální prezentaci provinciálních elit a tomu byla přizpůsobena i forma jimi pořizovaných nápisů. Návštěva Memnóna mohla svým způsobem hrát při sebezprezentaci podobnou úlohu jako zasvěcení chrámu nebo sponzorování veřejných slavností. Na Memnónových kolosech lze ale najít i nápisy, které jsou jednodušší. Role soch jako „oficiální“ památky tak zřejmě nebyla exkluzivní.

Oproti tomu graffita z královských hrobek v Údolí králů jsou jednodušší a působí lidověji, zato je jich mnohem větší množství. I sem občas zavítali významní představitelé státní moci a tomu mohla odpovídat i jejich nápisná prezentace, většinu návštěvníků ale tvoří lidé z nižších a hlavně středních vrstev. Návštěvy královských hrobek jsou rozloženy do intervalu téměř 1000 let. Jejich popularita se vytvářela postupně a postupně také opadala. Turistický zájem o thébské „Syringy“ vzniká jako spontánní jev, který si našel svou odezvu v širokých vrstvách společnosti. Vysoká kvalita nápisů nebyla pro většinu zdejších návštěvníků dostupná, ale snad ani podstatná.

Zbývá zhodnotit oba soubory z hlediska role a významu latiny v nich. Jak již bylo konstatováno v předcházející kapitole, v případě Údolí králů je podíl latiny vzhledem k ostatním nápisům marginální, procentuálně odpovídá i dalším egyptským turistickým lokalitám. Nelze tedy tvrdit, že by zde měla latina nějaké zvláštní postavení. To je naopak pravdou v případě Memnónových kolosů, kde se podíl latiny blíží polovině nápisů. J. N. Adams jazykovou odlišnost na tomto místě vysvětluje specifickým užitím latiny jako jazykového projevu římské mocenské autority⁴³³. V případě turistické lokality s oficiálním charakterem, kam návštěvníci často přicházejí spíše z titulu své funkce než jako soukromníci, jde o logické vysvětlení. Je otázkou zda lze takto interpretovat i volbu jazyka u nižších důstojníků a zvláště u pořizovatelů kratších jednodušších nápisů. Za pozornost také stojí, že jedni z nejvyšších civilních úředníků, *epistratégové*, kteří byli podobně jako egyptští prefekti zvenku dosazení Římané, latinu v pěti ze šesti nápisů nepoužili. Alespoň z části tak musely při volbě jazyka hrát roli i jiné vlivy.

Analýza nápisů ukázala, že převažujícím povoláním pořizovatelů latinských graffit je v obou souborech vojenství⁴³⁴. Zdaleka ne všichni vojáci používají latinu, zvláště v případě královských hrobek se velké množství vojáků vyjadřovalo i řecky. Podíl vojáků v rámci

⁴³² BERNAND – BERNAND 1960, 28–31

⁴³³ ADAMS 2003, 550–555

⁴³⁴ Jsou mezi ně počítáni i egyptští prefekti, jako hlava nejen provinční administrativy ale i vojska, jako potenciální vojáci jsou vnímáni comitové.

celkového počtu je ale menší než v případě nápisů latinských. To ukazuje alespoň na částečnou preferenci latiny mezi vojáky. Latina byla ve vojsku běžně užívána a měla zde mnohem významnější postavení než v jiných oblastech provinčního života. Navíc římsí vojáci v Egyptě často pocházeli ze vzdálených koutů říše, kde byla latina dominantním jazykem. Na jejich volbu tak mohla mít vliv i jazyková identita založená na jejich původu. Celkově bylo užití latiny pro vojáky běžnější než pro jiné skupiny obyvatelstva. Lze předpokládat, že mezi užitím latiny a vojenským povoláním tedy byla spojitost. Latina, zdá se, byla často pro vojáky přirozenou volbou a možná byla i projevem identifikace s armádou, v čemž by opět mohlo hrát roli Adamsovo pojetí latiny jako „jazyka moci“. Kromě oficiálního charakteru památky, tak mohla na některé návštěvníky Memnónových kolosů při volbě latiny působit i jen jejich příslušnost k armádě.

Turismus je jevem, který přežil tisíciletí. Mnohé se změnilo, ale podstata zůstala zachována. Stále jezdíme na stejná místa, kde hledáme obdobné prožitky jako návštěvníci ve starověku a stejně jako Hérodotos, Hadriánus nebo centurion Ianuarius jsme hnáni stejnou zvědavostí a touhou po poznání. A není to ani tak dávno, kdy byl egyptský turismus ještě dobře srovnatelný se svou starověkou podobou. J. G. Milne na závěr svého článku o turismu v Egyptě z roku 1916 píše: „And no doubt there would be many instances then as now of a family doing the tour of Egypt, under conditions which, except for the railway and steamers, would be not very unlike of to-day.”⁴³⁵ Milne se zde sice dotýká specificky turismu rodinného, ale není pochyb, že ve své době by šlo tento výrok vztáhnout na turismus i obecně.

⁴³⁵ MILNE 1916, 80

7. Seznam literatury

- ADAMS, C.: „There and back again”: getting around in Roman Egypt, in ADAMS, C. – LAURENCE, R. (eds.): *Travel and Geography in the Roman Empire*, 138–166. London – New York: Routledge, 2001
- ADAMS, C.: Transition and Change in Diocletian's Egypt: Province and Empire in the Late Third Century, in SWAIN, S. – EDWARDS, M. (eds.): *Approaching Late Antiquity: The Transformation from Early to Late Empire*, 82–108. Oxford – New York: Oxford University Press, 2004
- ADAMS, J. N.: *Bilingualism and the Latin Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003
- ANDERSON, R. D. – PARSONS, P. J. – NISBET, R. G. M.: Elegiacs by Gallus from Qaṣr Ibrîm, in *The Journal of Roman Studies*, Vol. 69, 125–155. London: Society for the Promotion of Roman Studies, 1979
- ARNOLD, D.: *Temples of the Last Pharaohs*. New York – Oxford: Oxford University Press, 1999
- BAGNALL, R. S.: *Egypt in Late Antiquity*. Princeton: Princeton University Press, 1993
- BAGNALL, R. S.: Roman Occupation, in REDFORD, D. B. (ed.): *Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, 148–156. Oxford – New York: Oxford University Press, 2001
- BAILLET, J.: *Inscriptions grecques et latines des tombeaux des rois ou Syringes à Thèbes*, fasc. 1–4. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1920–1926
- BATAILLE, A.: *Les inscriptions grecques du temple de Hatshepsout à Deir El-Bahari*. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1951
- BERNAND, A.: *De Koptos à Kosseir*. Leiden: Brill, 1972
- BERNAND, A.: *Le Paneion d'el-Kanaïs: les inscriptions grecques*. Leiden: Brill, 1972
- BERNAND, A.: *Pan du désert*. Leiden: Brill, 1977
- BERNAND, A.: *De Thèbes à Syène*. Leiden: Brill, 1989
- BERNAND, A. – BERNAND, E.: *Les inscriptions grecques et latines du Colosse de Memnon*. Paris: Institut français d'archéologie orientale, 1960
- BERNAND, A. – BERNAND, E.: *Les inscriptions grecques de Philae I–II*. Paris: Institut français d'archéologie orientale, 1969
- BEUTLER-KRÄNZL, F.: Der Procurator Usiacus, in *Acta XII congressus internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae*, 147–154. Barcelona: Institut d'estudis catalans, 2007

- BREASTED, J. H.: *Ancient Records of Egypt, Historical Documents*, Vol. II: The Eighteenth Dynasty. Chicago: The university of Chicago Press, 1906
- BOARDMAN, J.: *Greek Sculpture, The Archaic Period*. London: Thames & Hudson, 1991
- BOARDMAN, J.: *The Greeks Overseas, Their Early Colonies and Trade*. London: Thames & Hudson, 1999
- BOMMAS, M.: Isis, Osiris, and Serapis, in RIGGS, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, 419–435. Oxford: Oxford University Press, 2012
- BOWERSOCK, G. W.: The miracle of Memnon, in *BASP*, Vol. 21, No. 1–4, 21–32. Cincinnati: The American Society of Papyrologists, 1984
- BOWMAN, A. K.: The Military Occupation of Upper Egypt in the Reign of Diocletian, in *BASP*, Vol. 15, No. 1–2, 25–34. Cincinnati: The American Society of Papyrologists, 1978
- BOWMAN, A. K.: *Egypt after the Pharaohs, 332 BC–AD 642 from Alexander to the Arab Conquest*. Berkeley: University of California Press, 1986
- BRUNT, P. A.: The Administrators of Roman Egypt, in *The Journal of Roman Studies*, Vol. 65, 124–147. London: Society for the Promotion of Roman Studies, 1975
- BURSTEIN, S. M.: Roman Period, Overview, in BARD, K. A. – SCHUBERT, S. B. (eds.): *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, 77–81. London – New York: Routledge, 1999
- CAPPONI, L.: *The Roman Period*, in LLOYD, A. B. (ed.): *A Companion to Ancient Egypt*, 180–198. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010
- CIL. Berlin: 1893–
- COPPENS, F.: Ptolemaiovské a římské Théby, in MYNÁŘOVÁ, J. – ONDERKA, P. (eds.): *Théby. Město bohů a faraonů*, 196–205. Praha: Národní Muzeum, 2007
- COPPENS, F.: The Valley of the Kings from the End of the New Kingdom to the Late Twentieth Century. Chapter 31: Late Dynastic, Graeco–Roman and Christian Times; Post–New Kingdom Graffiti, in WILKINSON, R. H. – WEEKS, K. R. (eds.): *The Oxford Handbook of the Valley of the Kings*. Oxford: Oxford University Press, 2015 (v tisku)
- CPI. Cambridge: 1957–1964
- CRUZ-URIBE, E.: Social Structure and Daily Life: Graeco-Roman, in LLOYD, A. B. (ed.): *A Companion to Ancient Egypt*, 491–506. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010
- DALY, K. N.: *Greek and Roman Mythology A to Z*. New York: Chelsea House, 2009
- DAVOLI, P.: Settlements – Distribution, Structure, Architecture: Graeco-Roman, in LLOYD, A. B. (ed.): *A Companion to Ancient Egypt*, 350–369. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010

- DELATTRE, A.: Inscriptions grecques et coptes de la montagne thébaine relatives au culte de saint Ammônios, in DELATTRE, A. – HEILPORN, P. (eds.): „*Et maintenant ce ne sont plus que des villages...*”. *Thèbes et sa région aux époques hellénistique, romaine et byzantine. Actes du colloque tenu à Bruxelles les 2 et 3 décembre 2005, Papyrologica Bruxellensia 34*, 183–8. Bruxelles: Association Egyptologique Reine Elisabeth, 2008
- DIJKSTRA, J. H. F.: *Philae and the End of Ancient Egyptian Religion. A Regional Study of Religious Transformation (298-642 CE)*. Leuven: Peeters, 2008
- ERMAN, A.: Eine trilingue Inschrift von Philae, in SPAW, Vol. 20, 469–482. Berlin: Verlag der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, 1896
- EVANS, T. V.: Latin in Egypt, in RIGGS, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, 516–525. Oxford: Oxford University Press, 2012
- FOERTMEYER, V. A.: *Tourism in Graeco-roman Egypt*. Disertační práce. Princeton: Princeton University, 1989
- GATES-FOSTER, J.: The Eastern Desert and the Red Sea Ports, in RIGGS, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, 736–748. Oxford: Oxford University Press, 2012
- GAUTHIER, H.: *Le Temple de Kalabchah*, vol. 1; 2. Cairo: Institut français d'archéologie orientale, 1911–1914
- GIBBS, M.: Manufacture, Trade and the Economy, in RIGGS, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, 38–55. Oxford: Oxford University Press, 2012
- GILL, D. W. J.: Amenhotep III, Mycenae and the Laurion, in SEKUNDA, N. (ed.): *Ergasteria: Works Presented to John Ellis Jones on his 80th Birthday*, 21–34. Gdańsk: Project, 2010
- GIZEWSKI, C.: Exceptor, in *Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antike*, Band 4, 334. Stuttgart: Verlag J.B. Metzler, 1996–2003
- GIZEWSKI, C. – TINNEFELD, F.: Comes, comites, in *Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antike*, Band 3, 90–91. Stuttgart: Verlag J.B. Metzler, 1996–2003
- HAENSCH, R.: The Roman Army in Egypt, in RIGGS, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, 68–82. Oxford: Oxford University Press, 2012
- HAENY, G.: A Short Architectural History of Philae, in BIFAO, Vol. 85, 197–233. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1985
- HANSEN, O.: On the Greek Gaffiti at Abu Simbel Concerning the Campaign of Psammetichus II in Ethiopia, in ZÄS, Vol. 111, 84. Berlin: Akademie-Verlag, 1984
- HELCK, W.: *Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrhundert v. Chr.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1979

- HARKER, A.: The Jews in Roman Egypt, Trials and Rebellions, in RIGGS, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, 277–287. Oxford: Oxford University Press, 2012
- HARRISON, T.: Upside Down and Back to Front: Herodotus and the Greek Encounter with Egypt, in MATTHEWS, R. – ROEMER, C. (eds.): *Ancient Perspectives on Egypt*, 145–156. London: UCL Press, 2003
- HAWASS, Z.: Giza, Khafre pyramid complex, in BARD, K. A. – SCHUBERT, S. B. (eds.): *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, 408–412. London – New York: Routledge, 1999
- HANSEN, N. B. (ed.): *Theban Mapping Project*. [online] Dostupné z: <http://www.thebanmappingproject.com>, 1997–2012 [cit. 2014-08-12]
- HERKLOTZ, F.: Aegyptus Capta, Augustus and the Annexation of Egypt, in RIGGS, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, 11–21. Oxford: Oxford University Press, 2012
- HOFFMANN, F. – MIMAS-NERPEL, M. – PFEIFFER, S.: Die dreisprachige Stele des C. Cornelius Gallus, in *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete*, Beiheft 9. Berlin: Walter de Gruyter, 2009
- HÖLBL, G.: *A History of the Ptolemaic Empire* (transl. by Tina Saavedra). London – New York: Routledge, 2001
- HÖLBL, G.: *Altägypten im Römischen Reich, Der Römische Pharao und seine Tempel, Band I*. Mainz: Philipp von Zabern, 2000
- HORNUNG, E.: *Tal der Könige, die Ruhestätte der Pharaonen*. Zürich – München: Artemis Verlag, 1982
- International Recommendations for Tourism Statistics 2008*. New York: United Nations, 2010
- JOHNSON, J. H.: Late and Ptolemaic Periods, Overview, in BARD, K. A. – SCHUBERT, S. B. (eds.): *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, 71–76. London – New York: Routledge, 1999
- JÖRDENS, A.: Government, Taxation and Law, in RIGGS, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, 57–67. Oxford: Oxford University Press, 2012
- KEHOE, D.: The Economy: Graeco-Roman, in LLOYD, A. B. (ed.): *A Companion to Ancient Egypt*, 309–325. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010
- KERÉNYI, K.: *Mytologie Řeků II, Příběhy héróů* (přel. Jan Binder). Praha: OIKOYMENH, 1998
- KLOTZ, D.: Caesar in the City of Amun, *Egyptian Temple Construction and Theology in Roman Thebes, Monographies Reine Élisabeth 15*. Turnhout: Brepols, 2012

- ŁAJTAR, A.: *Deir el-Bahari in the Hellenistic and Roman Periods. A Study of an Egyptian Temple Based on Greek Sources*. Warsaw: Institute of Archeology – Warsaw University – Raphael Taubenschlag Foundation, 2006
- ŁAJTAR, A.: The Theban Region under the Roman Empire, in RIGGS, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, 171–188. Oxford: Oxford University Press, 2012
- LAMPELA, A.: *Rome and the Ptolemies of Egypt*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 1998
- LETRONNE, J. A.: *La statue vocale de Memnon*. Paris: Imprimerie royale, 1831
- LETRONNE, J. A.: *Recueil des inscriptions grecques et latines de l'Égypte*. Paris: imprimerie royale, 1848
- LEWIS, N.: *Life in Egypt under Roman rule*. Oxford: Clarendon Press, 2008
- LLOYD, A. B.: Pozdní doba (664 př. Kr.–332 po Kr.), in SHAW, I. (ed.): *Dějiny starověkého Egypta* (přel. Daniela Feltová), 436–459. Praha: BB/art, 2004
- LLOYD, A. B.: Book II, in MURRAY, O. – MORENO, A. (eds.): *A Commentary on Herodotus Books I–IV*, 219–379. Oxford: Oxford University Press, 2007
- LLOYD, A. B.: The Reception of Pharaonic Egypt in Classical Antiquity, in LLOYD, A. B. (ed.): *A Companion to Ancient Egypt*, 1067–1085. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010
- ŁUKASZEWICZ, A.: Memnon, His Ancient Visitors and Some Related Problems, in LEMBKE, K. – MINAS-NERPPEL, M. – PFEIFFER, S. (eds.): *Tradition and Transformation: Egypt under Roman Rule*. Leiden – Boston: Brill, 2010
- MAEHLER, H.: Roman Poets on Egypt, in MATTHEWS, R. – ROEMER, C. (eds.): *Ancient Perspectives on Egypt*, 203–215. London: UCL Press, 2003
- MACFARQUHAR, C. F.: Early Greek Travellers in Egypt, in *Greece & Rome, Second Series*, Vol. 13, No. 1, 108–116. Cambridge: Cambridge University Press, 1966
- MERKELBACH, R.: *Isis Regina - Zeus Sarapis: Die griechisch-ägyptische Religion nach den Quellen dargestellt*. Berlin: Walter de Gruyter, 2001
- MILNE, J. G.: *History of Egypt under Roman Rule*. London: Methuen & Co., 1913
- MILNE, J. G.: Greek and Roman Tourists in Egypt, in JEA, Vol. 3, 76–80. London: The Egypt Exploration Fund, 1916
- MITTEIS, L. – WILCKEN, U.: *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, I. Band. Hildesheim: Georgs Olms Verlagsbuchhandlung, 1963
- NAVRÁTILOVÁ, H.: The Visitor's Graffiti of Dynasties XVIII and XIX in Abusir and Northern Saqqara. Pague: Czech Institute of Egyptology, 2007

- OOST, S. I.: Cyrene, 96–74 B.C., in *Classical Philology*, Vol. 58, 11–25. Chicago: The University of Chicago Press, 1963
- PARSONS, P. J.: Philippus Arabs and Egypt, in *The Journal of Roman Studies*, Vol. 57, 134–141. London: Society for the Promotion of Roman Studies, 1967
- PEACOCK, D.: Římská doba (30 př. Kr.–311 po Kr.), in SHAW, I. (ed.): *Dějiny starověkého Egypta* (přel. Daniela Feltová), 436–459. Praha: BB/art, 2004
- PERDRIZET, P. – LEFEBVRE, G.: *Les Graffites grecs du Memnonion d'Abydos*. Nancy – Paris – Strasbourg: Chez Berger-Levrault, 1919
- PFEIFFER, S.: Naukratis, Heracleion-Thonis, and Alexandria: Remarks on the Presence and Trade Activities of Greeks in the North-West Delta from the Seventh Century BC to the End of the Fourth Century BC, in ROBINON, D. – WILSON, A. (eds.): *Alexandria and the North-Western Delta: Joint conference proceedings of Alexandria: City and Harbour* (Oxford 2004) and *The Trade and Topography of Egypt's North-West Delta, 8th century BC to 8th century AD* (Berlin 2006), 15–24. Oxford: Oxford Centre for Maritime Archeology 2010
- PFEIFFER, S.: The Imperial Cult in Egypt, in RIGGS, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, 83–100. Oxford: Oxford University Press, 2012
- POLZ, D. C.: Thebes, in REDFORD, D. B. (ed.): *Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, 384–388. Oxford – New York: Oxford University Press, 2001
- POLLARD, N.: Military Institutions and Warfare: Graeco-Roman, in LOYD, A. B. (ed.): *A Companion to Ancient Egypt*, 446–466. Chichester: Wiley-Blackwell, 2010
- PORTER, B. – MOSS, R. L. B.: *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings, II. Theban Temples*. Oxford: The Clarendon Press, 1929
- P. Tebt. London, 1902–1933
- REDFORD, D. B. (ed.): *Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, 148–156. Oxford – New York: Oxford University Press, 2001
- REEVES, N.: Valley of the Kings, The Decline of the Royal Necropolis. London – New York: Kegan Paul International, 1990
- REEVES, N. – WILKINSON, R. H.: *The Complete Valley of the Kings*. London: Thames & Hudson, 1996
- RUPPEL, W.: *Der Tempel von Dakke, III: Die griechischen und lateinischen Inschriften von Dakke*. Cairo: Institut français d'archéologie orientale, 1930
- RUSSELL, P.: Aegean People, in BARD, K. A. – SCHUBERT, S. B. (eds.): *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, 133–136. London – New York: Routledge, 1999

- RUTHERFORD, I. C.: Pilgrimage in Graeco-Roman Egypt: New Perspectives on Graffiti from the Memnonion at Abydos, in MATTHEWS, R. – ROEMER, C. (eds.): *Ancient Perspectives on Egypt*, 171–189. London: UCL Press, 2003
- RUTHERFORD, I. C.: Travel and Pilgrimage, in RIGGS, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, 701–716. Oxford: Oxford University Press, 2012
- EI-SAGHIR, M. – GOLVIN, J. – REDDÉ, M. – HEGAZY, S. – WAGNER, G.: *Le camp romain de Louqsor*. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale, 1986
- SEG. Leiden: 1923–1971; Alphen aan den Rijn: 1979–1980; Amsterdam: 1982–2006; Leiden: 2006–
- SOUROUZIAN, H. – STADELMANN, R. – kol.: The Temple of Amenhotep III at Thebes – Excavation and Conservation at Kom el-Hettân, Third Report on the Fifth Season in 2002/2003, in MDAIK, Vol. 60, 171–236. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 2004
- SOUROUZIAN, H. – STADELMANN, R. – kol.: The Temple of Amenhotep III at Thebes – Excavation and Conservation at Kom el-Hettân, Fourth Report on the Sixth, Seventh and Eighth Season in 2004, 2004-2005 and 2006, in MDAIK, Vol. 63, 247–335. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 2007
- SHAW, I. (ed.): *Dějiny starověkého Egypta* (přel. Daniela Feltová), 436–459. Praha: BB/art, 2004
- STADELMANN, R.: Die Herkunft der Memnon-Kolosse: Heliopolis oder Aswan?, in MDAIK, Vol. 40, 291–296. Mainz/Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1984
- SWETNAM-BURLAND, M.: Nilotica and the Image of Egypt, in RIGGS, C. (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, 684–697. Oxford: Oxford University Press, 2012
- TANNER, J.: Finding the Egyptian in Early Greek Art, in MATTHEWS, R. – ROEMER, C. (eds.): *Ancient Perspectives on Egypt*, 115–144. London: UCL Press, 2003
- Thesaurus Linguae Latinae*. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1894 –
- Trismegistos*. [online] Dostupné z: <http://www.trismegistos.org/index.html>. 8.8.2014 [cit. 2014-08-12]
- Urkunden des Ägyptischen Altertums*. Berlin: Akademie-Verlag, 1903–
- VITTMANN, G.: *Ägypten und die Fremden in Ersten Vorchristlichen Jahrtausend*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2003
- WALKER, S.: Cary-on at Canopus: The Nilotic Mosaic from Palestrina and Roman Attitudes to Egypt, in MATTHEWS, R. – ROEMER, C. (eds.): *Ancient Perspectives on Egypt*, 191–201. London: UCL Press, 2003

WEEKS, K. R.: Thebes, Valley of the Kings, in BARD, K. A. – SCHUBERT, S. B. (eds.): *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, 1013–1018. London – New York: Routledge, 1999

WILKINSON, R. H. – WEEKS, K. R. (eds.): *The Oxford Handbook of the Valley of the Kings*. Oxford: Oxford University Press, 2015 (v tisku)

8. Textová příloha: latinská návštěvnická graffita z oblasti Théb

Soubor zahrnuje výběr všech graffit z Memnónových kolosů a hrobek v Údolí králů, která mohu být alespoň zčásti zhodnocena jako latinská. Primárně vychází z monografických publikací BERNAND – BERNAND 1960 a BAILLET 1920–1926 s přihlédnutím k CIL. Řazení nápisů odpovídá výše zmíněným monografiím. Číslování se pro odlišení lokalit skládá ze zkratky lokality, Memnónovy kolosy – **MK** a Údolí králů – **UK**, a čísla z původní monografie. Kde je to možné, je uveden i odkaz na CIL.

8. 1. Memnónovy kolosy

MK 1 (CIL III, 1, 64):

Ser(vius) — — —P— — — Clemen[s]
M(arco) [Aur]ē[io] Cott(a) Messalino co(n)s(ule)
[vocem] Memnonis audi et egi gratias.

MK 2 (CIL III, 1, 30):

A(ulus) Instuleius Tenax primipilaris leg(ionis) XII
Fulminatae et C(aius) Valerius Priscus (centurio) leg(ionis) XXII
et L(ucius) Quintius Viator decurio audimus Memnon[em]
anno XI Neronis Imp(eratoris) n(ostri) XVII K(alendas) April(es) h[ora — —].

MK 3 (CIL III, 1, 31):

Ti(berius) Iulius
Lupus, pr(aefectus) Aeg(ypti),
audi Memn[onem]
hora p[rima]
fe[— —].

MK 4 (CIL III, 1, 32):

L(ucius) Iunius Calvinus

praef(ectus) montis Berenic(idis)

audivi Memnonem cu[m]

Minicia Rustica uxore XV

K(alendas) Apriles hor(a) II anno IV Imp(eratoris) n(ostri)

Vespasiani Augusti.

MK 6 (CIL III, 1, 33):

T(itus) Suedius Clemens

praef(ectus) castror(um)

audi Mem{m}none(m)

III Idus Novembres

[hor(a)] I anno II T(iti) Imp(eratoris) n(ostri).

MK 7 (CIL III, 1, 34):

L(ucius) Tanicius L(ucii) f(ilius) Vol(tinia) Verus Viennae

(centurio) leg(ionis) III Cyr(enaicae) audi Mem{m}none(m) VII Idus

Novembr(es) ann(o) III T(iti) Imp(eratoris) n(ostri) et VII K(alendas) Ianuar(ias)

et XVIII K(alendas) Febr(uarias) et IV Non(as) easdem et V Idus

easdem) et XIII K(alendas) Mart(ias) et VIII K(alendas) Mart(ias) et VII Id(us) Mar(tias)

et VII Idus Ian(uarias) bis anno III T(iti) Imp(eratoris) Aug(usti)

et XV K(alendas) Mart(ias) et VII Idus easdem h(ora) II

et VIII Idus Apriles ann(i) eiusdem h(ora) I

item IV Non(as) Iunias anni eiusdem h(ora) IV.

MK 8 (CIL III, 1, 35):

Funisulana Vettulla

C(aii) Tetti(i) Africani praef(ecti) Aeg(ypti)

uxor audi Memnonem

pr(idie) Id(us) Febr(uarias) hora (prima et dimidia)

anno I Imp(eratoris) Domitiani Aug(usti)

cum iam tertio venissem.

MK 9 (CIL III, 1, 50):

Sabinus Fuscus

praef(ectus) coh(ortis) I Hisp(anorum)

eq(uitatae) audi VII Idus

Mart(ias) anno III

{III} [D](omitiani) Imp(eratoris) Aug(usti) h(ora) II bis.

MK 10 (CIL III, 1, 36):

Sex(tus) Licinius Pudens (centurio) leg(ionis) XXII

XI K(alendas) Ianuarias anno IIII Imp(eratoris)

Domitiani Caesaris Augusti

Germanici audi Memnonem.

MK 13 (CIL III, 1, 37):

Imp(eratore) Domitiano

Caesare Aug(usto) German(ico) XVI c(onsule)

T(itus) Petronius Secundus pr(aefectus) Aeg(ypti)

audit Memnonem hora I pr(idie) Idus Mart(ias)

et honoravit eum versibus Graecis

infra scriptis:

φθέγξαι Λατοῖδα, σὸν γὰρ μέρος ᾧδε κάθηται,

Μέμνων, ἀκτεῖσιν βαλλόμενος πυρίναις.

curante T(ito) Attio Musa prae[f](ecto) coh(ortis) II

Thebaeor(um).

MK 14 (CIL III, 1, 55):

Memnonis [—^u—^u—]clarumque sonor[em]
exanimi inanimem mi[ssum]|de tegmine bruto
auribus ipse meis cepi|sumsique canorum
praefectus Gallorum al[ae],|praefectus item Ber[enices],
Caesellius Quinti f [il(ius)— — —]
A. Bararo.

MK 15 (CIL III, 1, 38):

anno VII Imp(eratoris) Caesaris
Nervae Traiani Aug(usti) Ger(manici) Dacici
C(aius) Vibius Maximus praef(ectus) Aeg(ypti)
audit Memnonem XIII K(alendas) Mar(tias)
hora (secunda et dimidia) semel et (tertia) sem[el].

MK 16 (CIL III, 1, 39):

anno V Hadriani
Imp(eratoris) n(ostri) T(itus) Haterius
Nepos praef(ectus) Aeg(ypti)
audit Memnonem
XII K(alendas) Mart(ias) hora (prima et dimidia)

MK 17 (CIL III, 1, 40):

[an]no V Imp(eratoris) n(ostri)
[Ha]driani IV K(alendas) Mar(tias)
[— —]ius Rufus
[— —]ius
[M]emnonem
[audi]t quater.

MK 24 (CIL III, 1, 41):

T(itus) Fl(avius) Titianus
praef(ectus) Aeg(ypti)
audit
Memnonem
XIII K(alendas) April(es)
Vero III et Ambibulo co(n)s(ulibus)
hora (prima).

MK 25 (CIL III, 1, 42):

C(aius) Maenius Haniochus
domo Corinthi (centurio) leg(ionis) XI Cl(audiae) p(iae) f(idelis) item I
Ital(icae) item II Tr(aianae) f(ortis) audiui Memnonem ante semihoram
XIII K(alendas) Mai(as) Gallicano et Titiano co(n)s(ulibus) eodem die
hora prima et dimidia.

MK 26 (CIL III, 1, 59):

C(aius) Cornelius
VCRPEȚĪanus
pr(aefectus) coh(ortis) VII Itur(aeorum)
audi hor(a) [— —].

MK 38 (CIL III, 1, 43):

Q(uintus) Marcius Hermogenes praef(ectus) classis Aug(ustae) Alex(andrinae) audit
Memnonem
hora (prima et dimidia) Nonis Martis Serviano III et Varo co(n)s(ulibus).

MK 40 (CIL III, 1, 44):

M(arcus) Petronius Mamertinus
praef(ectus) Aeg(ypti) audi Memnon(em)
VI Idus Martias
Serviano III et Varo co(n)s(ulibus)
hora(m) dies ante primam.

MK 41 (CIL III, 1, 45):

horam cum primam cumque|horam sole secundam|
prolata Oceano lumnat|alma dies|
vox audita mihi est ter bene|Memnonia.|
[Aq]uila [epistr]ategus Thebaidos fecit,
cum audit Memnonem XI K(alendas) Iun(ias) Serviano III co(n)s(ule)
cum Asidonia Gallā uxore.

MK 44 (CIL III, 1, 58):

Claudius Maximus
(centurio) leg(ionis) XXII audi
hora prima.

MK 45 (CIL III, 1, 57):

Claudius Maximus (centurio)
leg(ionis) XXII audi
Memnonem hora (prima).

MK 46 (CIL III, 1, 60):

[Iu]lius Mithridaticus tribunus
[l]eg(ionis) XXII Deiot(arianae) XIII K(alendas) Iul(ias)
[Me]mnonem audi h(ora) (prima).

MK 47 (CIL III, 1, 56):

Ç (aius) Calpurnius
Asper (centurio) leg(ionis) XXII
hor[a] ð Memnonem
audiġ ter.

MK 48 (CIL III, 1, 46):

T(itus) Statilius Maximus Severu[s]
Memnonem audio hor(a) (prima)
a(nte) d(iem) XII Kal(endas) Mart(ias) anno XX
Hadriani Imp(eratoris) n(ostri).

MK 50 (CIL III, 1, 48):

Imp(eratore) Traian[o]
[Had]riano T— — — —
— — — — — — — — — —

MK 54–55 (CIL III, 1, 47):

Memnonem vates canorum Maximus Sġatġilius
audit et donat camenas: Musa nam cordi deis.
meas quoque auris Memnonis vox accidit;
nomen cieto quisque vatem Maximum.

MK 56 (CIL III, 1, 49):

T(itus) Helvius Lucanus praef(ectus)
alae Aprianae cum Maecenatia
Pia uxore et Maecenate Lucano filio
audi Memnonem VII Kal(endas) Mart<i>as
Cethego et Çlaro co(n)s(ulibus) ho[r]a diei prima.

MK 57–58 (CIL III, 1, 51):

M(arcus) Ulpus Primianus
praef(ectus) Aeg(ypti)
VI Kal(endas) Martias Dex-
tro (bis) co(n)s(ule) iterum hora
diei secunda audi-
vi Memnonem
bis.
feliciter
salvo Primiano. Felix
Fl(avius) Origenes b(ene)f(iciarius) eius.

MK 59 (CIL III, 1, 53):

V Nonas Martias
Felix Aug(ustorum duorum) libertus
procurator usiacus
hora prima semis
Memnonem {a}
audivit.

MK 60 (CIL III, 1, 52):

M(arcus) Herennius M(arci) f(ilius), [Q]ui[r](ina),
Faustus Ti(berius) Iulius Clemens
Tadius Flaccus co(n)s(ul), (septem) [vir epul(onum)],
sodalis Augustalis (decem)[vir stiliti]-
bus i[udicand]is, [se]v[ir] tu[r]marum equestr(ium), trib(unus)
mil(itum) leg(ionis) III [A]u[g](ustae), q(uaestor) [provinc(iae) — — —]
[trib(unus) pl]eb(is), pr(aetor), leg(atus) Aug(usti) leg(ionis) XII [Fulminat(ae)],
— — — — — Memnonem audivi
— — — — —
— — — — — Gęta ç o(n)s(ule).

MK 63:

— — — Fusc[u]s — — —
— — — EBIVS . I — — —
— — — [c]oh(ortis) II I[tur(aeorum) eq(uitatae)]
— — — [M]emnoni[s] — — —
— — — — NACV — — —
— — — O — — — —
— — — A — — — —
— — — hōr(a) II b[is]
— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —
[i]tem I hō[ra — — —]
et tertiā . . ME
et ter. IANQ

MK 64:

Me[m]n[onem] au[divi]
et -----

MK 75:

M(arcus) Valeris
Germanus
ARVFO prae-
fecti audivi
Memnone(m) III

MK 76 (CIL III, 1, 61):

Gamelius
hora prima
semis audivi
Memnonem.

MK 81:

— — — — — — — — — — anus
audivi — — — — — — — — — —
[M]em[onem — — — — —]
VNQ. . NO. — — — — — — — — — —
— — AS. . V — — — — — — — — — —

MK 82:

Iulius [— — — — — audivi(?)]
[Me]mnon[em — — — — —].

MK 85:

Marius Frontinus Memnonem coram audio.

MK 86:

Basilides, Faustus, P rimitivus
v[ocem Memno]nis audivimus.

MK 87 (CIL III, 1, 65):

eme — — — — —
Memn[onem au]-
di I seme[l hor(a)]
et III sem[el].

MK 89:

monimus hora — — —

heri audi.

MK 95: (CIL III, 1, 66):

Caius audi-

vi <h>ora II.

MK 105:

T. . VN — — AV. TI — —

MEMNON — — ŞIVEAMENOT — —

AV — — — N — —

AN. E — —

I. . EI — —

N. M. A — — — S — — OŞ — —

I — — MN — — P ATEIA — —

MEŃ — — — — E — — —

NON — — —

8. 2. Hrobky v Údolí králů

KV 2 – Ramesse IV.

UK 338:

(?)P. : R. : V. . ionmmi.

(?)υωσεασεκνυ. . . κνι. . υωτε.

UK 468 (CIL III, 1, 70):

Ianuaris p(rimi)p(ilaris) vidi et miravi
locu(m) cum filia mea Ianuarina.
valete omnes.

UK 469:

Vitalianus.

UK 588:

M(arcus) Volturios.

UK 697:

M. [Por]cius Ma[r]cellus.

C. . . cno. viniu. . . (?).

UK 719:

M. Porcius

Marcellus.

UK 763:

(ἔτους)(?) μα´(?), Παῦνί(?). Flaccus(?)

hic fuit cum — — —

— — —

KV 8 – Merenptah

UK 978 (CIL III, 1, 73):

M[arc]us Laetus hic fuit.

UK 983:

Valer[ius]

rlonto-

.... ic. ... (?).

KV 9 – Ramesse V. a Ramesse VI.

UK 1064:

Aristarchus.

UK 1257:

syringas tuas inivi capa.

... pa se clavis videns.

perpetuus abini ac. ...

Eustochius

.. e tu es cum

..... aptos

..... et amavi meos.

UK 1311:

Sulpicius(?) Abolus(?) comes

ingressus et videns(?) sum(?)

miratus.

UK 1408:

Mauricius v(ir) c(larissimus) dux

vidi et miratus sum.

UK 1409:

. . nus comes scripsi.

UK 1423:

. adis(?), vidi et miratus su[m].

UK 1448 (CIL III, 1, 67):

[M.] Ulpus Antiochianus
Pulcher, domo Hemesa,
tribunus mil(itum), leg(ionum) VII Gem(inae) Fel(icis)
et III Aug(ustae), inspexi, Apronia-
no et Paulo II (iterum) co(nsulibus), pr(idie) idus
novembres, feliciter,
cum Epicteto actori.

UK 1470:

Iulius(?) . . . σελαιωσ
. εσιου
. . . . α. . . . κασε
. . . . καλλιστα
. . . σομεν-
ω. (?).

UK 1504 (CIL III, 1, 72):

Ianuarius p(rimi)p(ilaris)

vidi et miravi

locum.

UK 1510:

— — —
vidi — — —

UK 1540:

Celer miratus(?).

UK 1561:

Λου. . . . (?)

[Lon(?)]ginus

τὸ

Σερῆνος

Διονυσίου

Εμαυς .

Μακαρί[ου].

UK 1581:

..... (?)

in[spexi(?)] VIII Kal(endas) Iun(ii)

anno X(?) An[t]onin[i(?)].

UK 1585 (CIL III, 1, 71):

Ianuarius p(rimipilaris) vidi et
miravi loc(um).

UK 1620:

Ianuari-

us p(rimi)p(ilaris) vidi et mi-
ravi.

UK 1822b:

Latiębiş(?)

exscept(or)

latin(us) in-

spexi et sum

mirat[u]s.

UK 1827b:

. . . rius comes

v(ir) p(erfectissimus) -

una. . . ins[pe]-

xi et miravi.

UK 1835:

Ulpius Protoath. . (?)

monaxius c. sup.

B.P.R.Q. vidi.

UK 1915:

XIII(?). Socelli-

anus IOC(?).

UK 2004 (CIL III, 1, 68):

M. Voturi[os]

Rōmaios.

9. Obrazová příloha

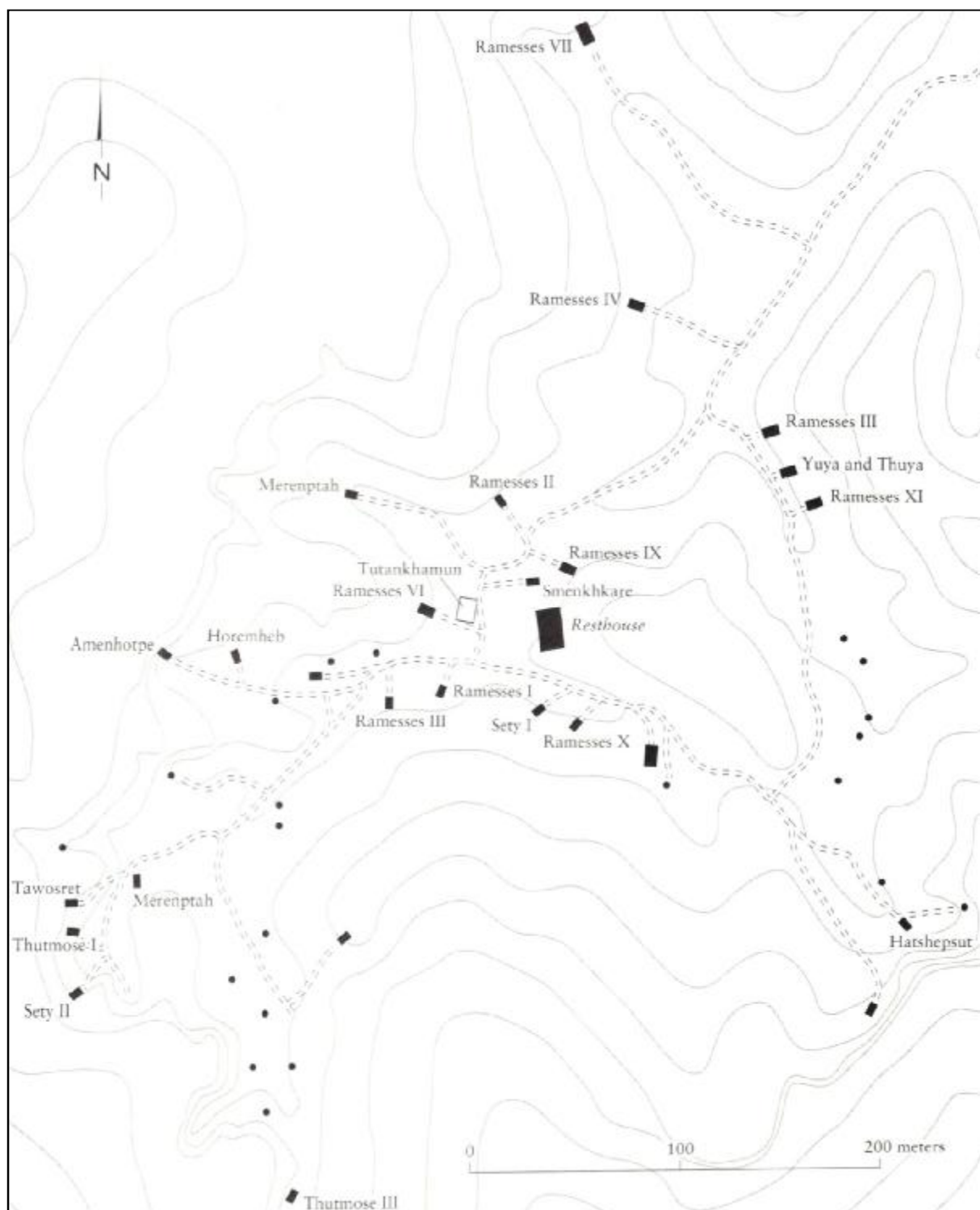
Obr. 1: Memnónovy kolosy (SHAW 2004, 278)

Obr. 2: Detail pravé nohy severního kolosu s ohraničenými a očíslovanými nápisy (BERNAND – BERNAND 1960, Pl. VII)

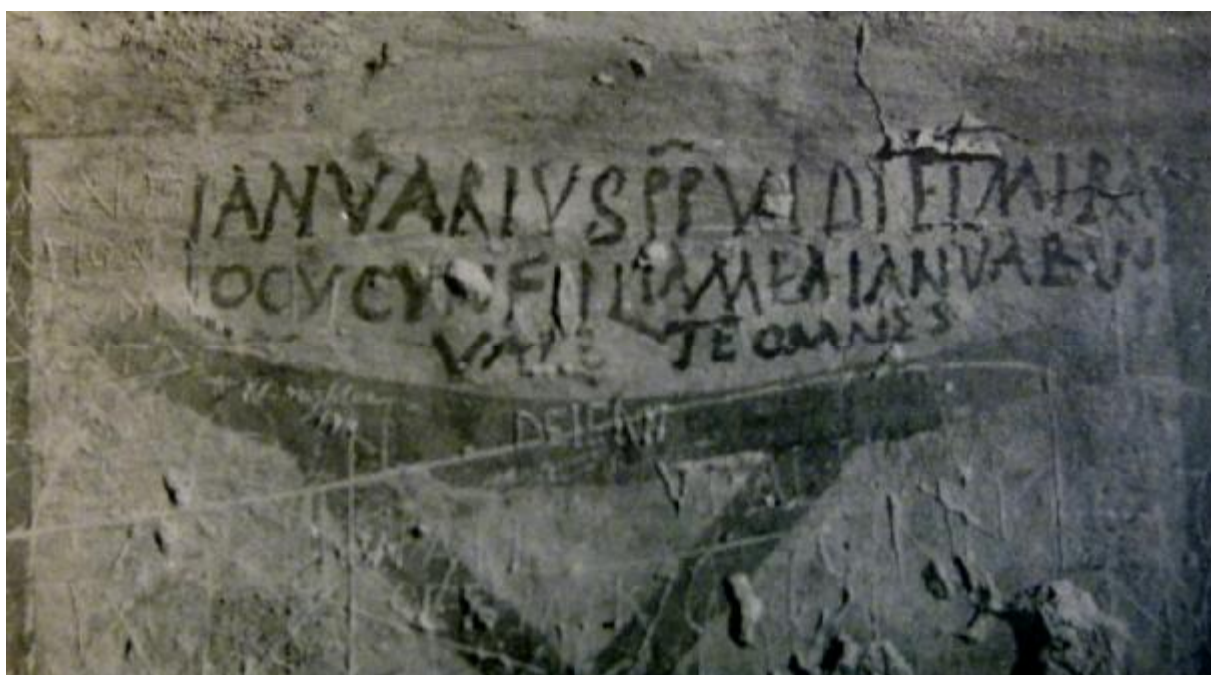
Obr. 3: Nápis MK 9 – graffito Sabinia Fusca vytesané přes titul „heka hekau” (BERNAND – BERNAND 1960, Pl. XII)

Obr 4: Plán rozmístění hrobek v Údolí králů (REDFORD 2001, 473)

Obr. 5: KV 9 – detail výzdoby s návštěvníkými graffity (BAILLET 1920–1926, Pl. 31)

Obr. 6: Nápis UK 468 –Nejdelší z dipint centuriona Ianuaria (BAILLET 1920–1926, Pl. 5)